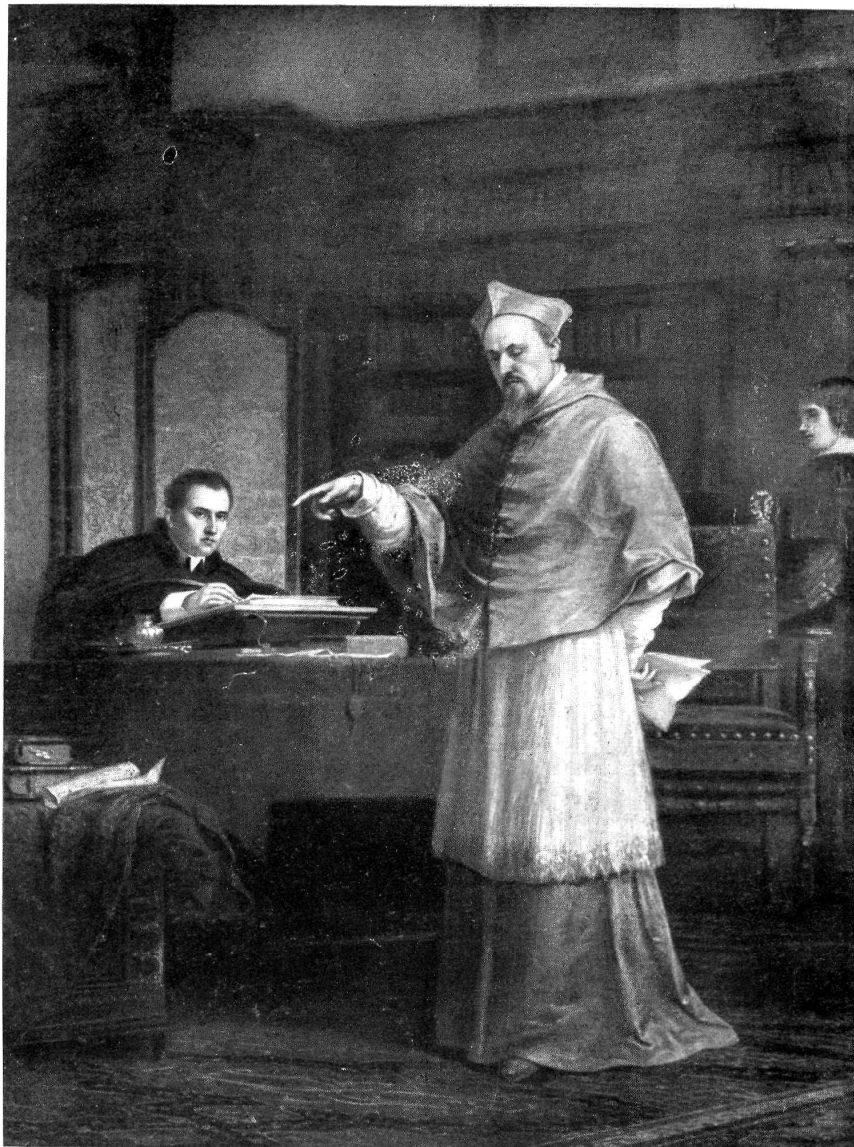

Kornis Gyula Pázmány személyisége

mű a Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár (PPEK)
– a magyar nyelvű keresztény irodalom tárháza – állományában.

Bővebb felvilágosításért és a könyvtárral kapcsolatos legfrissebb hírekért
látogassa meg a <http://www.ppek.hu> internetes címet.

THAN MÓR: PÁZMÁNY PÉTER (1885-ből).

A budapesti kir. magyar Pázmány Péter tudományegyetem bölcsészeti karának tulajdona.

Impresszum

Kornis Gyula
Pázmány személyisége

A könyv elektronikus változata

Ez a publikáció a Franklin Társulat kiadásában 1935-ben megjelent füzet elektronikus változata. Az elektronikus változat a piarista rend magyarországi tartományfőnökének az engedélyével készült. A programot szabadon lehet használni lelkipásztori célokra. Minden más szerzői jog a piarista rend magyarországi tartományáé.

Tartalomjegyzék

Impresszum	2
Tartalomjegyzék	3
I. Egyéniség és személyiség	4
II. Pázmány <i>katolikus értéktudata</i> . Eszejárása. A tudomány logikai érdeke s a vallás gyakorlati érdeke. Homo contemplativus és homo activus. A barokk kor szervező hatalmi embere. Eszköze lélekformálás műveltség útján. Kultúrpolitikájának koronája az egyetem, mely „szent és szükséges alkotása.	5
III. Pázmány <i>magyar nemzeti értéktudata</i> . A katolicizmus és a magyarság összhangja. Egyetemét a katolikus és a magyar műveltség (Cultura Hungariae) fejlesztésére alapítja. Fajszerepete. Magyarság és nemzetiség. Magyar nemesi önérzete. Célja: öntudatos katolikus magyar intelligencia teremtése.	10
IV. Pázmány <i>magyar politikája</i> a török és német malomkő között. Végző cél: a török kiűzése. Alkotó szelleme békéért sóvárog, mert a háború fogyasztja a kevés magyart. A protestáns Erdély önállóságát védelmezi.	14
V. Pázmány az <i>európai nagypolitikában</i> . Politikai képzelete. Népszövetségi terve és az örök béke. Indítéka a magyarság érdeke. Politika és machiavellizmus.	20
VI. Pázmány <i>emberismerete és emberszeretete</i> . A barokk kor állameszméje és uralkodói eszménye Pázmány fogalmazásában. Politikájának és egyházkormányzatának népbarát szelleme: látja a jobbgyság nemzetfenntartó szerepét. Jogtörténeti tudása és közjogi érzéke. Nemzetének nagy lélekbúvára.	23
VII. <i>Őszintesége</i> és egyenessége a politikában. Fokozott önérzete és méltóságtudata. Összeütközései az egyházban és a politikában. Becsvágya. Jogtudata: jogait megvédi a pápával, királlyal, nádorral szemben. Nemcsak a szellemi, hanem a gazdasági javak iránt is van érzéke. Természetszeretete.	27
VIII. Pázmány mint az <i>akarat hőse</i> . Bátorsága, koncentrálttsága és szívóssága. Szervező talentuma. Vulkanikus magyar lelki alkata s önuralma.	31
IX. Pázmány <i>életbölcssége</i> : történeti érzéke és konzervatizmusa; előrelátása és tudatos jövőformálása; óvatossága és tervszerűsége. Politikai pszichológiája. Fölényes magasságból nézi az emberi gyarlóságokat. Az életkorok tipikus lelki szerkezetét jól ismeri: a fiatalság barátja s az öregek oltalmazója. Humora.	33
X. Pázmány és Richelieu: egyetem és akadémia. Pázmány és Bossuet. Pázmány történeti személyisége és jelentősége.	37

I. Egyéniség és személyiség

Egyetemünk alapításának és megnyitásának háromszázadik évfordulóját ünnepeljük. Az alapítás ideje a magyar tudományosság hőskora: három század multán is zengjük eposzát, melynek főhőse Pázmány. Természetszerűen lép tehát elénk a kérdés, vajon milyen volt a személyisége, szellemi szervezete a nagy férfiúnak, akinek egyetemünk létét köszönheti. Micsoda szellemi alkat és ebbe beleépülő értékrendszer volt az, amely Pázmány Pétert a magyar történet egyik legnagyobb alkotó géniuszává avatja? Bihari földön termett ősmagyar egyénisége történetünk egyik legöntudatosabb monumentális személyiségévé emelkedett, aki nagy akaraterővel beleállott az idő tovarobogó árába s ezt céltudatosan más irányba terelte.

Az egyéniség az embernek veleszületett, a természettől adott, ösztönös lelki alkata, amely az én-től még kimunkálásra vár. A személyiség ellenben a már öntudatosan objektív, időfelettinek érzett értékeket s ezekből következő célokat szabadon és felelősségérzéssel megvalósító egyéniség. Az ösztönös egyéniség a társadalomban, a másokkal való kölcsönhatásban, akkor válik magasabbrendű értékes és irányító tényezővé, ha a személyiség fokára emelkedik, így az objektív értékeket öntudatosan megvalósító személyiség az emberi valóságnak legmagasabb életformája, mely a benne szunnyadó természeti képességeket értékes célok szolgálatában teljesen kibontakoztatja.

A személyiségben, mint szellemi egészben, gondolkodás, érzelem és akarat egységesen értékekre irányul. A személyiség nem magától bontakozik ki vegetatív módon, mint a magból a növény, hanem az egyénnek saját, öntudatos munkája, a világ folyásába való célszerű belenyúlása új ok-sorok megindítása és irányítása által. A személyiség egész szellemi életét át- és átszövik értékek és belőlük folyó konkrét célok: ezek a személyiség figyelmének és érdeklődésének állandó forrásai, érzelmeinek indítékai s akaratának örökös hajtóerői. A személyiség cselekvései mindig öntudatos értékeléseinek közvetlen vagy közvetett kifejezései.

A személyiség magva tehát az értékek tudata és ezek megvalósítására törő céltudatos akarat. Ha valakinek személyiségét vizsgáljuk, akkor szellemének valamennyi kifejezését: beszédét, írásait, viselkedésmódjait, alkotásait értékvonatkozásaikban vesszük szemügyre. Ekkor alapvető kérdésünk: milyen a személyiség szellemi struktúrája? Más szóval: milyen a személyiséget alkotó szellemi tényezők egységes összefüggése az értékek szempontjából? milyen értékrendszer megvalósítását szolgálják a lelki tényezők? milyen célkitűzések, magatartás-irányok, viselkedési módok, cselekvések, szellemi alkotások folytak ebből az értéktudatból?

II. Pázmány *katolikus értéktudata*. Eszejárása. A tudomány logikai érdeke s a vallás gyakorlati érdeke. Homo contemplativus és homo activus. A barokk kor szervező hatalmi embere. Eszköze lélekformálás műveltség útján. Kultúrpolitikájának koronája az egyetem, mely „szent és szükséges alkotása.

Pázmány világfelfogásának középpontjában lelki alkatánál fogva fiatal korától kezdve a vallásnak, még pedig a katolicizmusnak metafizikai értéke foglal helyet. Előtte mindennek az egyik legfőbb értékmérője. Ezt szolgálja lelki mivoltának valamennyi eleme: tudományos gondolkodása, heves érzelmi polarizációja, az örökös küzdelmekre és maradandó alkotásokra szegződő hatalmas akarata. Egész szellemi valója a katolicizmus diadalának szolgálatában áll.

Ere koncentrációdik kezdettől fogva hivatástudata: kevés ember látta valaha oly világos öntudatossággal már fiatal korában a maga életfeladatát s e célhoz mért megfelelő eszközöket, mint Pázmány. Amikor az ellenreformáció harcos rendjébe lép, én-je előtt tehetsége, rátermettsége mint természetes hivatásérvzésének eszköze tükröződik. Karizmatikus ifjú: elevenen él benne a végső célnak, a katolikus vallás győzelmének tudata, amelynek elérését feltétlen kötelességének ismeri s amelyért minden erejével küzd, ha kell, feláldozza magát. A hivatásnak ez az érték- és céltudata egész életét egységesen fogja át, életének magasabb értelmet, belső összefüggést és zárttságot kölcsönöz, biztosítja szellemi fejlődésének egyenes irányát és folytonosságát s ezzel életének szilárd és áttekinthető struktúráját bontakoztatja ki: a katolikus vallás Pázmány biodicaeája. Fiatalkori hivatástudata mintegy rugószerűen összeszorítva magában rejt a későbbi nagy egyházférfiúnak fokozatosan feltáruló kiteljesedését, Aristoteles nyelvén szólva: entelecheiáját. Hivatása: a katolicizmusnak régi erejébe való visszaállítása életének, mint egésznek, egységes stílust és történeti plasztikát kölcsönöz.

Hivatástudatát csak fokozzák és szellemi láthatárát kiterjesztik Krakkóban, Bécsben és Rómában végzett filozófiai és teológiai tanulmányai. Világnézetének szilárd logikai alapját Aristoteles, Szent Ágoston, Aquinói Szent Tamás, Suarez és Bellarmin műveiből veti meg. Megszokja a barokk korszaknak hideg, észszerű, az érveket szinte *more geometrico* pontokba szedő okoskodási módját, melynek vitairataiban oly nagy hasznát veszi. Mindig elsősorban az észhez iparkodik szólni: a logikának hideg s nem az érzelenek meleg eszközeivel, a világos rációval s nem a titokzatos pátosszal, a belátás szembeszökőségével s nem az érzelenmerjesztő művészi formával akar hatni. Amikor Pozsonyban írt *Hodegusát* e város tanácsának megküldi, arra kéri a tanácsurakat, hogy olvassák el az igaz religiúnak ezt a védelmét, melynek alapja az ész evidenciája. „Az igazság meg nem homályosíttatik, midőn melléje vettetik a hamisság, hanem mint az fehér az fekete mellett inkább ki tetszik.”

(Pázmány P. Összegyűjtött levelei. Kiadta: Hanuy F. I. köt. 43. l.) Egyesek ezért Pázmányt a barokk lelkiség egyik jellemző jegyében: a racionalizmusban marasztalják el. Azonban csak a módszere, a gondolkodástechnikája racionális, lehetőleg észokokra támaszkodó, tartalmilag azonban egészen távol áll a teológiai racionalizmustól. Az előbbit maga elismeri, sőt igazolja: „Az igaz okosság győzhetetlen jelenségin fondáltatott közönséges bizonyságokat támasztok; nem valami mélységes elrejtett titkos dolgokból, hanem oly alatt-járó, egy-ügyű ingyenes és világos dolgokat forgatok, mellyek a parasztságban sült emberek tompa és botor elméjékbe is beférnek.” (Pázmány Összes Munkái. III. 139.) De már a világért sem állítja, hogy a hitigazságok érvényének ismertetőjegye az ész belátása: a helyes hit forrása az isteni kinyilatkoztatás, melyet a Szentírás tartalmaz. Ezért helyteleníti, ha „filosofiás mesterséggel fondált consequentiát sz. Írás gyanánt követed; az emberi elmének műhelyében csináltatott

következésecskék jó-voltáról pedig semmit a sz. Írásban nem találunk”. (III. 146.) De nem is tartja Pázmány az embereket olyan kábáknak, „hogy hiteket és üdvösségeket emberi okoskodásra függesztenék”. (III. 519.) Az észnek pusztá „dib-dáb agyaskodásával” szemben bizonyosnak tartja, „hogy az éles elmének mély tudományából oly okoskodás nem lehet, mely a keresztény hitnek fundamentoma lehessen”. (IV. 109.) A térre és időre vonatkoztatott emberi megismerés és tudás alacsonyabb eredetű és elégtelen Pázmány vallásos lelke előtt: a hit a tudás, az ész fölött áll.

Pázmány az értékek rendszeréből a logikai értéket s az ezt megvalósítani törekvő tudományt is nem önértéknek, hanem csak a vallás eszközürtékének fogja fel. Személyiségének szellemi struktúrájára jellemző, hogy bár korának egyik legnagyobb hittudósa, az elméleti gondolkodásnak egyik legkitűnőbb képviselője, mégis mindig cselekvésre feszülő szelleme az elméletet, a tudomány logikai értékét alárendeli a vallás gyakorlati érdekének. Ebből a lelki attitude-ből érthető, hogy túláradó tevékenységi vágya háttérbe szorítja benne a gráci egyetem katedráján a filozófiát és teológiát tanító tanárt: az elmélkedés benső csendes gyönyörét Pázmány fölcseréli a vallási és politikai forró küzdelmek változatos és kockázatos örömeivel. Hiába merül bele a metafizika és logika finom distinctióiba s ír magyarázatokat Aristoteles analitikáihoz: robusztus személyisége igazi hivatását nem a tanszéken szerkesztett szabatos definíciókban érzi. Mozgékony és külső alkotásokra is vágyó lelke boldog, amikor Aquaviva jezsuita generális értesíti, hogy örömmel járul ahhoz a kéréséhez, hogy tehetségét ne a tanári pályán, hanem az élet egyéb küzdőterén érvényesítse (*cum alioquin talenta B. V. alibi cum satisfactione et utilitate proximorum ac merito proprio occupari possint*. Lev. I. 756.) Pedig kitűnő és nagyhatású tanár volt, akiről a Jézus-Társaságnak az 1600. évről való katalógusában ez a megjegyzés olvasható: „Harmincéves, éleselméjű, jó ítéletű és okosságú, a tudományban különösen jártas, a filozófia és teológia tanítására és esetleg a kormányzásra is (*ad gubernandum*) alkalmas.” (Uo. 756.) Elüljáróinak éles szeme már észreveszi a fiatal magyar jezsuita különös kormányzati talentumát, szervező tehetségének magasabbrendű hivatását. Pázmány már nem a hívságos renaissance humanistája, akinek lelkét, mint Janus Pannonius-ét, kielégíti a fényes szóművészetnek, a fölényes deklamációnak mindenütt hangzó dicsősége: ő az agresszív XVII. század embere, aki cselekvésre, harcra, szervezésre, hatalomra vágyik. S hol lett volna minderre alkalmasabb tevékenységi területe, mint otthon hazájában, amelyet a török vész és a hitszakadás történeti életének mélypontjára süllyesztett?

A vallásos személyiség típusa gyakran természetszerűen megy át a politikai személyiség típusába. Az Isten szeretete tölti el; ámde, hogy az Isten szeretete mindenkit áthasson, a vallást terjeszteni kell, ennek pedig a földi hatalom, a szervezés ereje az eszköze. Az Istent kereső lélek többnyire harcra és természet: megvan benne a törekvés, hogy annak, amire belső vívódásában eljutott, másokat is részesévé tegyen.

Pázmány ehhez a lelki típushoz tartozik. Hazatérve szívósan dolgozik. Sorban adja ki „felmelegített tintával” írt hitvitázó, szeges írásait, melyekben tövel-heggyel védi az „igaz religiót” s támadja „a cégéres cigányságot és orcapirító hazugságot”, az „új hitreszelőket”. Komoly része van Forgách érsek udvarában a magyar katolicizmus újjászervezésében. De a hittérítőnek szenvedélytől sistergő lelke nincs megelégedve az eredménnyel. 1609-ben elsötétülő reménytelenséggel azt írja egyik gráci rendtársának, hogy már-már azon gondolkodik, hogy itthagya az országot, nem azért, mintha a munka s a sok kellemetlenség kedvtelenítené el, hanem mert jobb állapotokat alig remélhet: vallása ügyét elveszettnek látja (*cum tam male perditam videam causam Religionis*. Levelek I. 36). Ernyesztő pesszimizmusa azonban csak pillanatnyi: akarata csak úgy tud továbbküzdeni, ha hisz ügye sikerében. Két nap múlva már egy másik leveléből optimista hang csendül ki: *Sed est Deus in coelo; et quamvis fluctuet, non mergitur illa navis*.

S a hajó nem süllyedt el, mert Pázmányban a legjobb kormányosra talált. Szemét a nagy spirituális célra függesztve, a megfelelő lelki eszközöket kereste hozzá. Lassú, de szerves, alulról meginduló munkába fog: a nevelés útján való lélekformálásba. Bár jól ismeri Grácból Ferdinánd főherceg erőszakos visszatérítő politikáját, mégsem ehhez az eszközhöz folyamodik, hanem az elhanyagolt magyar lelket szóval és tollal, elsősorban pedig iskolázás útján iparkodik katolikus szellemben kiművelni. Először magyar katolikus kultúrát s ezen keresztül magyar katolikus köztudatot akar teremteni szellemi fegyverekkel. Személyiségének értéktudatában a lelki érték, az emberek üdvössége az uralkodó, amelyet nem homályosíthat el mint végső célt számára a politika sem. Innen van, hogy bár uralkodója oldalán olyan mindenható politikai szerepet játszhatott volna Bécsben, mint Khlesl bíboros, vagy Párizsban XIII. Lajos mellett Richelieu, megmaradt a lelkek pásztorának. A valláserkölcsei megjobbítás, a lelkek belső, többől való átformálása legfőbb eszménye. „Nem veszedelmes orvosnak tartanók-e, – kérdi egyik prédikációjában – aki betege előtt lantot verne és éneklésével akarná gyönyörködtetni fülét... Illy ártalmasok a praedicatorok, kik csak a szólásnak ékességével, vagy magok álma és elmélkedések beszélgetésével, vagy igen mély és szokatlan, de haszontalan tudományokkal viszkettetik a hallgatók fülét, a lelki sebek gennyedségét pedig meg sem illetik.” Amikor még nem volt országos hatalma és óriási vagyona, imakönyvet ír a magyarságnak, ennek erkölceit Kempis *De imitatione Chrstitijének* fordításával s prédikációival akarja szelídíteni. Egyházi hatalomhoz és vagyonhoz jutva, erejének javát iskolákra és papképzésre fordítja. A szellem erejétől, a kultúra hatalmától várja a katolikus és magyar sors jobbrafordulását. Tudva tudja, hogy a művelődés útja lassú: hosszú lejáratú befektetést kíván, de annál biztosabb, főképp olyan országban, melyben a töröktől birtokából kiűzött vezető réteg is az örökös harcok közepett egészen elszegényedett és félbarbárrá durvult.

Első lépése magyar katolikus papság nevelése. Még mint jezsuita 1610-ben szigorú dorgálást kap Aquaviva generálistól, hogy saját felelősségére egy magyar ifjút merészel küldeni a Collegium Germanicumba felvétel végett, holott itt 12 magyar ifjú helyett már úgyszólván 16 magyar klerikus nevelődik. (Levelek I. 768.) Mihelyt érsek, első jövedelméből Bécsben papnevelőintézetet alapít magyar ifjak számára. Alapítólevelének első soraiban kijelenti, hogy éjjel-pappal azon töri fejét, hogyan tehetne szert művelt és elegendő számú magyar papságra. A pápához emlékiratot intéz, melyben kifejti, hogy milyen hihetetlen paphiány van Magyarországon; s ha akad is néhány pap, az is tudatlan és iskolázatlan. (Uo. I. 293.) A bécsi pápai nunciusnak könyörög, hogy a Propaganda Congregationál eszközöljön ki nagyszámú papnövendéki taníttatására segítyt. (Uo. 739.) Ugyanilyen kérelem fordul a királyhoz, hogy segítsen a *penuria sacerdotum* megszüntetésén. (Uo. 341.) A Pázmáneum a legkedvesebb intézménye, amelynek aprólékos ügyeivel élte fogytáig odaadó szeretettel foglalkozik. Maga állapítja meg a növendékek ruhaformáját, házi és fegyelmi szabályzatát, tanulmányi rendjét, melynél fogva csak olyan ifjú küldhető a Pázmáneumba, aki már a retorikát elvégezte és ott a logikával kezdheti; gondoskodik útiköltségükről, könyveket rendel számukra; ha beteg valamelyik közülök, magához veszi őket a szünidőre; maga gondoskodik számukra orgonistáról, aki megtanítja őket a *figuratus cantus*ra és a hangszerek használatára (II. 338.). Boldog, amikor a pázmánitáktól készített téziseket és ódákat megkapja s hallja, hogy az intézetéből kikerült pázmániták a papság valóságos példaképei. Szigorú fegyelmet gyakoroltat, nehogy az intézet jó hírneve s nevelési eredménye kárt szenvedjen: a zabolátlan elemeket testileg is megfenyítetteti, az egyik szökevény pázmánitát elfogatja, papi ruhájától megfosztatja s a nagyszombati szeminárium építésénél meszet és téglát hordat vele. Helyteleníti, hogy az igazgató világi ifjakat is felvesz a Pázmáneumba; ezt nem hajlandó eltűrni, inkább be akarja egy időre csukatni az intézetet: félti kispapjai fegyelmét. Annyira vigyáz arra, hogy a papi hivatás és méltóság tudatában nevelkedjenek, hogy amikor az igazgató egy papirosszállító kocsi kíséretével egy pázmánitát bíz meg, Pázmány megfeddi őt,

hogy ilyen dolgot nem papnövendékre, hanem felfogadott levélhordóra kellett volna bíznia. Ezernyi országos gondja közepett élte végéig sűrűn írja leveleit Bécsbe az igazgatóhoz, hogy személyesen adjon utasításokat a növendékek tanulmányi és fegyelmi ügyeire nézve. 1629-ben újabb százezer forintos adománnyal szilárdítja meg papnevelő intézetét. Fájdalommal írja nagy kultúrpolitikusunk Rómába, hogy jövedelmének kétharmadát iskolákra, elsősorban papképzésre költi, mégis még mindig tíz plébániája van plébános nélkül s a hódoltsági területre nem küldhet papot, mert ott a ferences barátokon kívül a török más papot nem tűr meg. (Levelek I. 666.) Nagyszombatban két nevelőintézetet alapít: az egyiket a szegény tanulók, a másikat nemes ifjak számára a katolikus hit és műveltség terjesztésére (orthodoxam Catholicam religionem Romanam propagare – mondja az alapítólevélben). Jezsuita kollégiumot és iskolát alapít Pozsonyban, ilyenek útját egyengeti Győrben, ahol a káptalan ellenállására talál. Iskolaépítő buzgalmának nem volt mindenütt visszhangja. A jezsuita kollégium alapítását a győri káptalannál sürgető levelének hátlapjára a káptalan egyik tagja ezt a gúnyos sort írta: O bone Cardinalis, destruis altaria et aedificas, et tu Jesuita fuisti, cur non mansisti?

Egész sereg levele maradt ránk, amelyekben a pápát, a bécsi nunciust, a királyt kérve-kéri, adjanak segítséget új iskolák felállítására. A királyt rá akarja venni, hogy a főpapok az elzálogosított egyházi javakat kiválthassák s ezek jövedelmének egy részét állandóan az iskolák céljaira fordíthassák. Kultúrpolitikájának sarkalatos irányeszméje: „Valamint az elvetett mag az aratásnak, akként az ifjúság helyes nevelése a katolikus vallás és erkölcsiség megszilárdításának alapelve.” Ezért nyílt parancsot küld egyházmegyéjének prelátusaihoz és káptalanjaihoz, hogy iskolákat tartsanak fenn, mert az *Ecclesia militans*nak élő oszlopokra és kövekre kell támaszkodnia, ezek pedig nem kerülhetnek ki máshonnan, mint az iskolák műhelyeiből (Lev. I. 696.). Mennyit harcol és levelez Pozsony város protestáns többségű tanácsával, hogy az új luteránus iskolán kívül katolikus iskolát is építtessen, mert a katolikus polgárok fiai műveletlenül nőnek fel. (Lev. I. 503.)

Pázmány, akárcsak egy modern művelődéspolitikus, külföldi ösztöndíj-akciót sürget. A bécsi pápai nunciust arra kéri, hogy 5–5 magyar ifjút helyezzen el a bécsi és olmtüzi jezsuita kollégiumban s hogy a római magyar kollégiumban (Pázmány *Collegium Ungaricum Romanum*nak nevezi, a német jelzöt elhagyva) emeltesse fel a magyar ifjak számát s hogy ő maga ajánlhassa oda a növendékeket felvételre, nem pedig a jezsuita rektorok. Nagyobb alapítványt tesz a Collegium Hungaricum magyar növendékeinek Rómából való hazautazása költségeinek fedezésére.

Nem kerüli ki a nagy kultúrpolitikus szervező figyelmét a leánynevelés jelentősége sem, amelyről különben fényes, ma különösen időszerű prédikációja is van. A katolikus leánynevelés céljára Pozsonyba telepíti az angolkisasszonyok rendjét, melyet Ward Mária a jezsuita férfirend mintájára szervezett.

Pázmány csodálatos szervező ereje művelődési alkotásaira a koronát egyetemünk alapításával tette föl. Sasszemét a nyugati kultúrájára vetve, mélyen fájlalta, hogy a magyarságnak nincsen magasabbrendű művelődési gócpontja, egyeteme, ahol olyan ifjak nevelkedhetnének, akik hivatva lesznek az országot porbasújtott állapotából a szellem erejével fölemelni. Lelke mélyéből meg volt győződve, hogy egy nemzet magasabb műveltségének s ezen keresztül belső és külső hatalmának egyik főpillére az egyetem, mely *ad spirituale et temporale Regimen Ungariae summopere necessaria sit* (II. Ferdinánd királyhoz írt levele. II. 561). Magyar egyetem felállítását egyenest „szent és szükséges alkotásnak” minősíti (*sanctum ac necessarium opus, quale est Universitatis Ungariae erectio*. Lev. II. 564). Teljes tudatában van alkotása jelentőségének, mert Dobronoki Györgyöt, a nagyszombati kollégium rektorát s két társát az alapítás előtt Pozsonyba hívja, mivel „vannak oly bizonyos nagy dolgok, amelyekről beszélnünk kell”, ti. az egyetem alapítólevele (II. 573). Büszkéek lehetünk arra, hogy egyetemünket nem fejedelmi kegy, hanem egy egyetemi

tanárnak céltudatos akarata teremtette meg. Pázmányt az élet sugallata elszólította gráci katedrájáról, de aztán mint prímás maga állított katedrákat.

Az egyetem alapítása is Pázmány személyiségének legfőbb forrásából, vallásos értéktudatából fakad. Az egyetem megteremtésének is, mint egyéb művelődési alkotásainak, első indítéka az alapítólevél szerint a katolikus hit terjesztése: *Catholicam Religionem in Ungaria propagare*. És ez a reformáció és ellenreformáció korában egészen természetes. Bethlen Gábor iskolaalapító kiváló tevékenységének motívuma is nem csupán népe műveltségének emelése, hanem kálvinista felekezetének megerősítése is.

Meglepő, hogy Mohács népének legkiválóbb embereiben is, a nemzet nagy sorscsapásai közepett, mennyire megfakult a történeti tudat, a nemzet múltjának ismerete. Pázmány mit sem tud a középkori veszprémi főiskoláról, de az óbudai és pécsi egyetemekről, Mátyás fényes renaissance-ának Academia Istropolitana-járól sem, pedig ennek fennállása után csak száz évvel született. II. Ferdinánd királyhoz, VIII. Orbán pápához, Montmann Kornélhoz, a Rota auditorához írt leveleiben abból indul ki, hogy Magyarországon még boldogabb virágzó korában sem volt soha egyetem: in Ungaria nulla unquam fuerit universitas (II. 561.).¹

Az idők változatos sorsfordulatai annyiban neki adtak igazat, hogy valóban a magyar egyetemek közül Pázmány egyeteme az első, mely kiállotta a tragikus századok viszontagságait. Pázmány maga is érzi a nemzet történeti tudata folytonosságának megszakadását s ennek káros jelentőségét. Már 1605-ben kéri Istvánffy Miklóst, írja meg Magyarországnak Ulászló uralkodásától a történetét: ez a kor még olyan közel van és mégis annyira ismeretlen, pedig minden tőből felfordult alatta (mutata omnia ét inversa. Lev. I. 9.). Több mint másfél évtized múlva Pázmány Istvánffy művét kiadja, a szerző életrajzát jómaga írja bele (Köln, 1622). Pázmány érzi, hogy az, ami egy nemzetet különyszerű, a többtől elütő nemzetté avat, a közös történeti tudat. Ez kapcsolja össze az egymásután következő nemzedékeket, az élőket és a holtakat a halhatatlan magyar nemzet corpus mysticum-ába.

¹ Egyenest csodálkozásra indítja, hogy a tudományokra hajlamos, éles eszű magyar nemzet sohasem állított fel egyetemet: Mirum est tot saeculorum decursu, in tam florenti ac opulento Regno Ungariae, ne unicam quidem unquam fuisse, sed necdum esse Universitatem, in qua ingenia Ungarorum acria omnino et excitata excolerentur. (II. 582.) Ennek tulajdonítja, hogy az eretnekségek oly gyorsan és hatalmasan érvényesülhettek Magyarországon. A tőle alapított egyetem az első a nemzet történetében.

III. Pázmány magyar nemzeti értéktudata. A katolicizmus és a magyarság összhangja. Egyetemét a katolikus és a magyar műveltség (Cultura Hungariae) fejlesztésére alapítja. Fajszeretete. Magyarság és nemzetiség. Magyar nemesi önérzete. Célja: öntudatos katolikus magyar intelligencia teremtése.

Pázmány személyiségének a katolikus vallás értékérzése mellett másik kútfeje: igaz magyarsága. Szellemi világában a magyar nemzet fölemelése és történeti hivatása a másik legfőbb érték, amelynek megvalósítására egész lelki mivoltával tör: erős szenvedélyével, hatalmas erkölcsi pátozásával éppúgy, mint lelkének finom rezdüléseivel. A katolicizmus és a magyarság értéktudata, történeti eszményei és cselekvési indítékai Pázmány génuszában a legbensőbbben egyesülnek. Jól jellemzi őt Khlesl bíboros, amikor jámborsága, békeszeretete és tudománya mellett „a magyar nemzet szeretetét” (*nationis Ungaricae amor*) emeli ki Pázmány jellemének egyik fővonásaként abban a levelében, amelyben értesíti a protestáns Thurzó György nádort Pázmánynak esztergomi érsekké való kinevezéséről (I. 778.). Tösgyökeres magyar, fajának egyik legszebb kivirágzása; de e mellett nagy európai, aki külföldön tanult és tanítva, jól ismeri korának eszmeáramlatait. Tisztában van a töröktől sanyargatott s félig már kipusztított magyarság európai helyzetével és történeti hivatásával, de egyben az elmaradt ország művelődési szükségleteivel. Ifjú korát Európa nagy művelődési gócpontjaiban töltve, a siralmas ellentét csak még jobban tüzezi hazájának a porból való fölemelésére. A messze idegenben majdnem két évtizeden át megőrzi magyarságát, sőt ennek tudata csak fokozódik benne. Amikor hazajő s szeges írásait „a hitben megcsalatottak útbaigazítására” kezdi kiadni, úgy ír, mintha sohasem lett volna távol: töröl metszett magyarossággal, nagyszerű eredeti szófordulataival, pompás írói művészetével, stílusának hatalmas energiájával egy új nemzeti irodalomnak megalapítója. A latinos irodalmi műveltség, mint a középkor és a renaissance öröksége, nem tartja fogva, mert nem a kiváltságos irodalmi műveltségű osztályra, hanem az egész nemzetre akar hatni, aminek eszköze csakis a nemzeti nyelv lehet. Ezért, amikor Thurzó György nádor indítására és költségén 1626-ban a *Kalauzt* Balduinus wittenbergi tanár a legélesebb modorú latin könyvben megtámadja, Pázmány magyarul kel műve védelmére *A setét hajnálcsillag után bujdosó luteristák vezetője* c. hatalmas munkájában. A nemzeti nyelvet többre becsüli, mint a latint: „Jóllehet deákul is tudok, de mivel a *Kalauzt* a magyarokért magyarul írtam, annak oltalmát is magyarul akarom írnia, nemzetemnek lelki orvosságáért. Tudom, ebben senki meg nem ütközik. Mert ha másnak szabad a magyar könyvre deákul felelni, engem sem tilthat senki, hogy magyarul ne írjak a deák könyvre”. (Összes Munk. V. 480. l.) Pázmány tisztában van romlatlan őséjű nyelvének a nemzetre gyakorolt hatásával, amely a csiszolatlan köznyelvet az Irodalmi nyelv fokára emelte. A magyar irodalmi prózának Pázmány a megteremtője. Ha latinból fordít, mint a *Krisztus követését*, akkor is a szólásnak módját úgy iparkodik ejteni, „hogy ne láttatnék deákból csigázott homályossággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folya, mintha először magyar embertől magyarul íratott volna”.

De nemcsak írásmódjában, hanem tetteiben is minden ízében magyar. Egyoldalú Pázmány személyiségének az az értékfelfogása, mintha a katolicizmus érdekét feltétlenül minden fölé, még a magyarság érdekei fölé is helyezte volna: az ő szemében a katolicizmus és a magyarság érdeke teljes összhangba olvadt össze. Jellemző erre, hogy bár az egyetemet és sok egyéb művelődési intézményét elsősorban a katolikus vallás megerősítésére alapítja, de ennek kiemelése után mindig párhuzamosan hangoztatja, hogy intézményeit a magyarság műveltségének és javának emelésére szánja. Amikor a királytól egyetemi alapítványának

megegyeztetését kéri, levelét azzal kezdi, hogy egyetemét a gráci mintájára „a katolikus vallás növelésére és Magyarország műveltségének emelésére” állította fel: *ad Catholicae Religionis incrementum et culturam Hungariae* (Lev. II. 605.). Amikor pedig a bécsi egyetem tanácsát kéri, hogy ez a híres régi egyetem az új nagyszombati egyetemet, mint fogadott gyermekét, vegye védőszárnyai alá, Magyarország nemcsak vallási, hanem politikai igazgatási (politica administratio) bajainak egyik forrásául az egyetem hiányát jelöli meg. (II. 596.) S mit mond alapítólevelében? Akaratát nemcsak a katolikus hit terjesztésével igazolja, hanem azzal a régi szándékával is, „hogyan segíthetne a nemes magyar nemzet tekintélyén az egyetemmel, amelyben ennek a harcias nemzetnek fiai szelídnének is, meg az egyház kormányzására éppúgy, mint az állam igazgatására alkalmassá képezetnének is”. Hangsúlyozza, hogy az egyetemet „ennek a lesújtott hazának jólétére” (*pro afflictæ huius Patriæ conditione*) alapítja. Zárószavaiból is a vallás és a haza ügyének párhuzamos jelentősége hangzik ki, amikor kiemeli, hogy az egyetemért mindent „a katolikus vallás előmozdításának és legkedvesebb hazánk fölemelésének tiszta és igaz szándékából tett” (*ut a nobis pura et sincera intentione religionis Catholicae promovendæ ac Patriæ Charissimæ sublevandæ fiunt*). Hasonlóképpen II. Ferdinánd megerősítő szabadalomlevele is, amely alig készülhetett Pázmány tudta és közreműködése nélkül, az egyház érdeke mellé odaállítja párhuzamosan az országnak, az államnak érdekét is: az új egyetem mindkettőt szolgálja. Azt akarta, hogy az ő, korának egész kultúráját átfogó hatalmas műveltsége az egyetem útján az egész nemzetre átsugározzék: minél több olyan művelt embere legyen az országnak, mint jómagá. A saját példáján élte át, micsoda hatalmat jelent a magasabb műveltség a nemzet életében.

Pázmány egyéb alkotásainak célkitűzésében is a vallás szolgálata mellett a hazáét is mindig kiemeli. A nagyszombati nemesi konviktus alapítólevelében az Úr félelme mellett azt is az ifjak lelkére köti, hogy majdan hazájuknak és nemzetüknek híven szolgáljanak (*tandem Patriæ ac Nationi suæ fideliter serviant*. I. 406.). Amidőn megalapítja a pozsonyi jezsuita kollégiumot, kiköti, hogy ha a sors úgy fordulna, hogy a Jézus-társaság nem működhetik valaha Pozsonyban, akkor az alapítványi összeg Magyarországon kívül tanuló magyar ifjak nevelésére fordíttassék. (I. 538.) Sokat harcol azért, hogy a római Collegium Germanico-Hungaricum-ban tanuló magyar ifjak száma növekedjen. Ezek utazási költségeire tett alapítványára vonatkozó levelében azt rendeli, hogy az alapítvány kamata csakis a magyar királyságból származó ifjaknak adható (I. 603.). Pázmány fajszeretete aggodalommal látja, hogy a jezsuita kollégiumok tanárai a főnemesek fiait arra sugalmazzák, hogy a rendbe belépjenek: ötével-hatával küldik noviciátusukba a mágnás-sarjakat, akiket heves tudásszomj is űz (*Ungarica natio vehementer studiis capitur*). Ennek azonban az a káros eredménye, hogy az előkelő katolikus magyar családok kihalnak, másrészt a szülők a jezsuita iskoláktól elriadnak. Arra kéri tehát a Szentszéket, hogy a jezsuiták ne vehessenek fel rendjükbe a magyar főnemesek fiai közül senkit az esztergomi érsek megkérdezése nélkül. (I. 607.) Íme, milyen féltő gonddal iparkodik Pázmány összhangba hozni a katolikus és a magyar faji érdeket! Megható magyar fajszeretet sugárzik felénk abból a leveléből is, amelyben élte alkonyán arra kéri a Pázmáneum igazgatóját, hogy ne kíváncsi legyen a magyar növendékektől olyan szelídséget, mint amilyent a szlávoknál tapasztal; természetüknél fogva a magyarok durvábbak, de fokozatosan megszelídülnek s jobbá válnak. (*Asperiores natura sunt Ungari, sed sensim cicurantur et evadunt in meliores*. II. 488.) Legyen tehát a regens kissé türelmesebb irántuk. Pázmány kultúrpolitikája szinte sűrítve szökken elénk ezekben a soraiban: a művelődés simább útján iparkodik megszelídíteni a temperamentumos magyart, kinek szilaj természetét a többi nemzet fiaival összehasonlítva jól ismeri.

Pázmány magyar művelődési öntudatára rendkívül jellemző tény, hogy könyvtára számára meg akarta venni Mátyás király híres könyvtárának maradványait, melyekre Buda várában az enyészet várt. Harmincezer forintot ígért a budai basának, ez azonban fanatikus

válaszával csakhamar szertefoszlatta Pázmány nemes szándékát, hogy a korvinák birtokába jusson. (Samuel Timon: *Purpura Pannonica*. 1715. 264. l.)

Pázmány korában a mai értelemben vett nemzetiségi kérdés még ismeretlen: békésen élnek egymás mellett magyarok, tótok, horvátok és németek. Pázmány azonban ösztönösen vigyáz a magyarság primátusára. A Pázmáneum alapítólevelében meghagyja, hogy a növendékek túlnyomó számban magyarok legyenek, tótok és horvátok is vétessenek fel s a németek közül csak azok, akik Magyarországon születtek s itt fognak működni. (I. 176.) Amikor látja, hogy Nagyszombatban a tót templom szűknek bizonyul, a szent-ferencrendiek templomában tót istentiszteletet is rendel el a *Natio Sclavonica* iránt való szeretetből, hogy ez anyanyelvén elégítse ki lelki szükségletét. Ki merne mai politikai viszonyaink közepett gondolni arra, hogy volt idő, mikor Pázmány, a nagy magyar főpap, mint császári követ, Rómában való tartózkodása alkalmával levelet intézett VIII. Orbán pápához, amelyben különös nyomatékkal kérte, hogy a prágai egyetemnek adja vissza gradualási jogát, mely a cseh vallásháborúk miatt már két év óta szünetelt? (II. 285.) Nevetséges minden olyan, a mai politikai helyzetből folyó törekvés, amely Pázmány nagyszombati egyetemét „csehszlováknak” akarja minősíteni. Pázmány Nagyszombatban, a nagyrészt tótajkú kis városban alapította magyar egyetemét, mert érsekségének székhelye, Esztergom, török kézen volt. Sehol a legjelentéktelenebb tény sem bukkant fel arra nézve, mintha korának ez az egyik legnagyobb magyarja „csehszlovák” egyetemet óhajtott volna alapítani. Minden történeti tény merőben ellentétben áll ezzel a vakmerő állítással.

Szeges gonddal örködik azon, hogy az egyházban a magyar érdek kárt ne szenvedjen. Amikor a bécsi püspök osztrák bencéseket óhajt az elhagyott pannonhalmi monostorba telepíteni, Pázmány sikeresen tiltakozik az ellen, hogy a kihalt magyar monostorok külföldi szerzetek tagjainak adományoztassanak; az elpusztult szerzetesrendek vagyona csak a magyar papságra szállhat, mint jogos örökösre. Mindig tiltakozik az ellen, hogy a bécsi német kancellária és kamara a magyar alkotmány sérelmével a magyar pénzügyekbe beleavatkozzék. „Annak ellenére, – írja ünnepélyes nyilatkozatában – hogy az ország törvényei tiltják a német kancelláriának vagy kamarának az ország jogait és szabadságát érintő ügyekben való rendelkezését, mégis a magyar kamara elnöke és tanácsosai inkább engedelmeskednek a német kamarának, mint a magyar kancellária útján kiadott királyi rendeletnek. Ezzel megsértik mind a király tekintélyét, mind az ország alkotmányát” (I. 78.). Csakis az elfogult és irányzatos történetírás foghatta rá az ízig-vérig magyar Pázmányra, hogy a bécsi udvar pusztá eszköze volt. Merőben indokolatlan a történeti adatok világánál Pulszky Ágost vádja, hogy Pázmány „mindig a magyar körülmények tekintetbe vételével ugyan, de *egyáltalán* nem magyar szempontból, föltétlenül támogatta az udvari párt minden kívánságát ... így neve tulajdonképpen nem is Forgách Zsigmondéval, Esterházyéval s más magyar világiakéval említendő egy sorban, hanem helyesebben Khlesléhez. majd Eggenbergeréhez és Dietrichsteinéhez illik”. (Pulszky Ágost: *Pázmány Péter*. 1887. 59. l.) A történeti anyag ismeretének mai fokán elemi történeti érzékünk tiltakozik ma már minden olyan történeti értékelés ellen, amely nem áttolja kora egyik legnagyobb magyarját éppen magyar nemzeti érzésétől megfosztani.

A magyar jellemet, ahol csak teheti, egyházi szempontból is kidomborítja. *Kalauzát* címlapján a Patrona Hungariae, Szent István, Szent László, Szent Imre herceg és magyarországi Szent Erzsébet képével bocsátja útjára. A pápát mint magyar érsek arra kéri, hogy a magyar haza védőszentjeinek, elsősorban Szent Istvánnak officiumait a breviáriumba és missaléba vegye be, mert az annyi csapástól sújtott magyarságnak különös szüksége van a véréből származott égi pártfogókra. (I. 480., II. 120.)

Pázmány mindig büszke volt arra, hogy magyar nemes. Zemplén vármegye egyik átiratában megtámadja őt magyar jóhiszeműségében: Pázmány lelke mélyén megsértődik. „Én is szinte oly magyarnak tartom magamat, – írja ekkor Thurzó György nádornak (Lev. I.

61.) – mint akárki; hazámnak, nemzetemnek böcsülletit s csendességét szeretem, az Nemességnek is privilegjomit szeretem s tehetségem szerént oltalmazom: mert noha most az sok hadak között megaprósodott az Pázmány nemzetség, de azt megbizoníthatom, hogy Szent István király idejétől fogva, jószágos nemes emberek voltak az eleim. Az anyám Massai nemzet volt, az nagyanyám Csáki Miklós leánya volt; Ártándi Kelemen, Czibak Imre közel való atyafia voltak az atyámnak. Azért soha bizony az nemesség privilégiuma ellen nem törekedtem, ne is adja Isten, hogy törekedjem”.

Meg is védte a nemesi kiváltságokat úgy is mint jezsuita, úgy is mint érsek, korának rendi szellemében, bár Grácban tapasztalhatta, hogy Ferdinánd főherceg a stájer társadalom rendi tagozódását s az ebből folyó jogokat nem vette figyelembe. Amikor a protestáns rendek a jezsuiták kiűzésére vonatkozó törvényjavaslaton török a fejüket, Pázmány az 1608-ik évi pozsonyi országgyűlésen nagy védőbeszédben száll síkra a jezsuiták ártatlansága és jogai mellett. Egyik legfőbb érve, hogy a jezsuiták jórésze magyar báró vagy nemes, „neki magának is ősei magyar nemesek voltak, akik sok vért ontottak Magyarország védelmében”. Nemes embert pedig sem a király, sem a kormány nem számúzhet, hacsak bíróság előtt nincs vádolva és elítélve. Ki merészelheti tehát a nemesi szabadságjogok lábbal tiprásával a magyar jezsuitákat az országból száműzni? (I. 24.) „Én – jelenti ki önérzetesen – az országos szabadságra támaszkodva Isten, a királyi felség, nemes Magyarország és az egész világ előtt óvást emelek s kijelentem, hogy ebben az ügyben a nemesség jogaitól semmikép eltérni hajlandó nem vagyok s élve Magyarországot el nem hagyom, hacsak törvényesen vádolva és marasztalva nem leszek”. De ugyancsak a nemesi jogok nevében tiltakozik mint érsek a király és a nádor előtt a német katonák garázdálkodása ellen, akik érsekújvári házáat feltörték, takarmányát elvitték s nemes szolgáját és udvarbíráját őrizet alá vették. „Ezek az dolgok – írja felháborodva – nemességünknek szabadságában járnak... Ófelsége efféle rendetlenséget ne szenvedjen, sőt büntetlenül ne hagyja. Mert ebben sok ember megütözik, gondolkodván, hogy ő rajta is hasonló dolog ne történjék”. (I. 411.)

Pázmány egyik fő kultúrpolitikai alapgondolata: katolikus magyar intelligenciát kell teremteni, hogy ez öntudatosan vezesse majd az országot annak a világnézetnek szellemében, amelynek eszményeiért Pázmány egész életében küzdött. Ennek útja pedig a magyar nemes ifjakkal mennél nagyobb számban való kiművelése. Ezért alapítja Pázmány a nagyszombati konviktust, amelybe csak nemes ifjak voltak felvehetők. Népbarát érzése mellett gondoskodott a szegény, de tehetséges nem nemes ifjak kiképzéséről is egy másik konviktus felállításával.

Megható szűkebb hazájához, szülőmegyéjéhez és szülővárosához élte fogytiáig való gyermeki ragaszkodása. Az erdélyi politika 1616-ban úgy fordul, hogy Bethlen már-már hajlandó Nagyváradot a töröknek átengedni. Pázmány, mihelyt ennek híre füléhez jut, azonnal levelet ír Thurzó nádornak, hogy Váradot minden áron meg kell védelmezni, mert ez a város és vidéke „méltó arra, hogy érte az egész kereszténység harcoljon”. (I. 82.) A Pázmáneum alapítólevelében külön kiköti, hogy ha valamely bihari ifjú jelentkeznék (ex Comitatu Bihariensi), aki atyai vagy anyai ágon rokona, akkor ez a Pázmáneumban lakhatik, ha nem papi tanulmányokat folytat is (I. 176.). Sőt 1629-ben egy kálvinista rokonának, Ladányi Istvánnak is helyet juttat a Pázmáneumban, hogy Bécsben az egyetemen tanuljon. (II. 73.) Unokaöccse, Pázmány Miklós számára Morvaországban nagyobb birtokot vásárol: ez az utolsó leszármazottja Hunt Pazman lovagnak, aki Magyarországra Szent István korában jött (ad quem ex Germania Hunt Pazman ductor militiae venerat. (II. 532.)

IV. Pázmány magyar politikája a török és német malomkő között. Végső cél: a török kiűzése. Alkotó szelleme békéért sóvárog, mert a háború fogyasztja a kevés magyart. A protestáns Erdély önállóságát védelmezi.

Pázmány személyisége az eddigiekben elsősorban mint művelődési politikus áll előttünk, akinek lelkét két eszmény, mint legfőbb érték hevíti: a katolicizmus s a magyarság szellemi erejének növelése. Ezeket az eszményeket lelki struktúrájának két fővonása szolgálja: izzó vallásos érzése és fajszeretete. De hogyan tükröződik személyiségének katolikus és magyar vonása a nagy politikában? Az országnak milyen politikai helyzete lebeg szeme előtt, mint végső cél, amelyhez idő- és alkalmyszerű eszközeit méri?

A rideg valóságon megedzett éles szeme korán meglátja Magyarországnak geopolitikai kényszerhelyzetét. Az ország két malomkő között őrlődik: egyik az ozmánnak túltengő ereje, a másik a Habsburg-háznak szomszédos német hatalma. A végső cél a török kiűzése. Erre majdan csak a Habsburgok segítségével kerülhet a sor. Az erdélyi fejedelemség egyelőre szükséges a magyarság fenntartására, de Erdély önálló török-ellenes akcióra képtelen. A magyar politika a magyarság létének vagy nemlétének kérdése: amíg erőnk nincsen a török félhold szarvának letörésére, a magyar politikának csak egyetlen útja lehet: a béke. Béke a törökkel: most még nem tudjuk kiverni. Béke Erdellyel: ha vele viszálykodunk, a számban megfogyatkozott magyar a magyart pusztítja. „Mert úgy tetszik, – mondja nagyszerű metaforával – hogy mint a küszöb és ajtó között levő ujj, úgy vagyunk mi az hatalmas császárok között, és mind oltalomtul, s mind ellenségtől romolnunk kell, ha békességben nem maradunk. (I. 546.) „Azt akarnám, – írja Rákóczi Györgynek (II. 388.) – ha ezt az kevés magyarságot jobb üdőre tartanók és egymást ne fogyatnók.” Pázmánynak valóságérzéken alapuló politikai logikáját igazolta a történelem: a török gyengülése idején Habsburg-segítséggel verhetjük ki a törököt s állíthattuk helyre a régi Magyarország egységét.

Pázmány politikájának alapelveit egybesűrítve foglalja magában az a remek beszéd, melyet a pozsonyi megyegyűlésen Ferdinánd főhercegnek még II. Mátyás életében királlyá való választása érdekében mondott. (I. 119.) A szabad királyválasztás nem rokonszenves előtte: „Hatalmas országok magok ereivel romlottak el az királyválasztás miatt, midőn az urak meghasonlván magok között, ki egyet, ki mást választott a koronára. És így egymással viaskodván, mind vitézőket, mind pénzöket elfogyatván, végre az erőtlenebb fél törököket hítt segítségre, ki mind az két félt letapodta, és az két pörös között ő harmadik maradt nyertesén, elfoglalván az szép országokat.” Őseink jól ismerték a szabad királyválasztás veszedelmét. Ezért, noha a rendszert megtartották, addig idegent nem választottak királlyá, ameddig a királyi magból valaki találtatott. Most is csak az uralkodó Habsburg-házból kell választani királyt az öröklés rendjét követve.

Miért van szükség Habsburg-fejedelemre? Milyennek kell lennie a magyar királynak? „Az magyarországi királynak olyannak kell lenni, aki az magáibul oltalmazhassa országunkat, és a keresztény fejedelmek atyafiuságával oly erős legyen, hogy segítséget remélhessen, ha az török reánk rohanna. Annakokáért, valaki Csehországot Morvával és Sléziával és mellette Austriát Styriával és Carinthetaival bírni fogja, úgy tetszik, hogy mi nekünk kintelen ahoz fejünket hajtánunk. Mert noha Magyarországnak hossza messze terjedett, de az szile igen kicsin, és egyfelől német provinciákkal határos, másfelől az törökökkel; *lehetetlen, hogy Magyarország erejével az két hatalmas fejedelemség között megmaradhasson*, hanem avagy az pogány torkában köll esni, avagy az szomszéd keresztényi fejedelem szárnya alatt köll megnyugodni... Nem hogy kéretni kellene magunkat, de nagy gratiának kellene tartanunk, ha Ő Felsége ily bajos és költséggel járó országnak gondviselését

fölvállalná”. Egy aggodalommal Pázmány is számol: félő, hogy „szabadságunkban és törvényünkben meg ne bolygasson Ő Felsége”. De ez az aggodalma is eloszlik, ha arra gondol, hogy „hiszem az koronázatkor az mi hazánknak és nemzetiségünknek törvényire és régi szabadságára azért esküszik meg ő Felsége, hogy bátorságosak lehessünk szabadságunkban.” (I. 123.)

A Habsburg-háztól várhatva egyedül az országnak a töröktől való majdani felszabadítását, Pázmány mindig hű maradt a Habsburgokhoz. Forgách nádor 1619-ben a Bethlentől hirdetett országgyűlésre hívja: kereken visszautasítja Pázmány a megjelenést. „Magam felől resolute írom kegyelmednek, hogy valamig Ferdinánd király él, soha mást nem uralok.” Tisztességének és becsületének veszte nélkül nem vehet részt az országgyűlésen: „Vak uram az, ki az rosta által nem lát” (L. I. 212.). Annnyira át van hatva attól a meggyőződéstől, hogy csak a Habsburgok segítsége mentheti meg az országot, hogy a hozzájuk való hűséget még a pápához való barátságos viszony fölé is helyezi. Mikor 1632-ben a franciabarát VIII. Orbán pápa nem akarja Pázmányt, mint bíbornokot a császár követének elismerni, a magyar érsek Rómából azt írja Ferdinánd királynak, hogy inkább lemond bíbornoki méltóságáról, semhogy a királynak tett hűségesküjét megszegje (*libenter et pileo Cardinalitio renunciarem et vitam exponerem*. II. 275.)

A királyhoz való hűsége azonban nem akadályozza meg Pázmány kemény és őszinte személyiségét, hogy a királlyal szemben is síkra ne szálljon a magyar jogokért. II. Mátyást komolyan figyelmezteti, hogy hívja össze végre a nádorválasztó országgyűlést, mert a nádor nélkül való rendkívüli kormányzásmód ellenkezik az ország törvényeivel (L. I. 103.). II. Ferdinánd előtt tiltakozik az ellen, hogy a törökökkel való béketárgyalásokon magyar ember nem vesz részt (I. 390.). Máskor arra figyelmezteti a királyt, ne terhelje lelkiismeretét a magyar egyházi javak elzálogosításával, mert ez sérti az ország törvényeit: *id in Corpore Juris nostri Ungarici saepius expressum habetur*. (I. 529.) Nem riad vissza többször sem attól, hogy a királytól a magyar földön garázdálkodó, a népet kizsákmányoló császári katonák eltávolítását követelje. (II. 419.)

Pázmány politikai értékfelfogásának sarkalatos alapelve a béke. Ikotó, pozitív szelleme folyton a békességért sóvárog: tanúság rá óriási tömeg megható levele a pápához, a császárhoz, Bethlen Gáborhoz, Rákóczi Györgyhöz, a nádorhoz, a rendekhez. Személyiségének tragikus vonása, hogy élete nagyreszt háborúskodás, vagy az ettől való aggodalom közepett telik el. Békét akar minden irányban, hogy a magyar faj meg nem fogyatkozva, hanem erejében meggyarapodva készülhessen a nagy leszámolásra: „Mely csodálatos nagy alkalmatosság volna abban, – írja Bethlennek 1627-ben (I. 671.) – hogy Európa megszabadulna a török igátul, kiért, tudja Isten, nem szánnám életemet letenni.”

A békének nemzetfenntartó ereje és hatása fiatal korától kezdve egész lelkét átható alap gondolata. Ez harcias, agresszív lelki mivoltával lényegében ellenkezik. Azonban szenvedélyes természete fölött nagy esze és akaratereje szuverén módon trónol: a józan logika pedig a magyarság javára csakis a békét követelhetette. Pázmány akarata és cselekvése számára az ész szava volt mindig a *verbum regens*.

Már gráci tanár korában (1605) az erdélyi marsallhoz írt levelében Istent arra kéri, „hogy ennyi szélvész és háborúság után csendesítse meg a mi megnyomorult hazánkat.” (I. 7.) Mélyen fáj neki a Bethlen-féle hadjárat, amelyben csak pusztult az ügyis kevés magyar, Bethlen komolyabb végső sikere nélkül. Boldog, amikor 1621 nyarán a békealkudozások megindulnak: „Adta volna az Úr Isten, – így tör ki fájdalom a Thurzó Imréhez írt levelében (I. 242.) – hogy ennekelőtte is mindnyájan az szép csöndes és békességes állapotot megbecsülvén, ezt az nagy tüzet ne görjesztik vala, mely immár is, sok ezer hazánk fiait megemésztette, és ha idején eleit nem veszik azok, az kiken áll, félő, hogy utolsó veszedelemre ne hozza, édes hazánkat. Az kegyelmednek magam felől bizonyosan

ajánlhatom, hogy az szent békességnek véghez vitelében örömet minden értékemet és tehetségemet buzgó szívvel foglalom”.

Megrázó szavakban sír föl Pázmányból a fájdalom, amikor látja, hogy a Bethlen serege is, meg a császári had is fogyasztja a nemzet erejét. Ez esztelen merénylet „a szegény megromlott és fogyatékos darab haza ellen.” Ki törődik Európában a magyarság érdekével, ha ez maga sem törődik vele? „Mert ha nekünk nem fáj saját nemzetünknek fogyása, romlása, nem tudom, kinek fájhat”. Az újabb háború kitörésére célozva, a Bethlen táborában lévő felsőmagyarországi rendeknek azt írja (1926-ben I. 546.), „hogy ha lehetne, vérével is megoltaná ezt a szegény hátra maradt magyarországi üszögöcskének ujonnan fellobbant lángját, mely ha tovább terjed, elolthatatlan lesz, és minden idegen országokban levő hadakat erre a pusztult hazára vonsz”. Senki könnyhullatás nélkül nem nézheti „ezt a szegény Magyar Községnek halhatatlan nagy romlását, hegyeken és pusztákon bujdosását, hideggel és éhvel halását”. (I. 548.) Ez már a kuruckor előrehangzó siralma a császárpárti érsek ajkán.

Bethlen Gábort hol szép szóval, hol lelkiismeretének megrázásával, hol szokosokkal, hol a nemzet szeretetére hivatkozva, érzelmi indítékokkal iparkodik békességre hangolni. „Az Isten is úgy áldja meg Felségedet, – írja neki 1623-ban – ha a szent békesség megőrzésével ezt a mi kicsiny fogyatékos hazánkat és nemzetünket takargatja inkább és velőzteti (= gazdagítja), hogy sem az számtalan viszálykodások és egyéb isteni csapások között megepedett állapotját kardra és szerencsére veti”. (I. 332.) Máskor az Isten ítélőszéke előtt való felelősségére inti a fejedelmet, hogy ne fogyassza tovább a nemzet erejét: „Vajha az Úr Isten az Felségednek szívét, és ezt az szüntelen való nyughatatlan törődését, elméjének és testének fáradozását más alkalmasb dologra fordította volna: bizony, mind magának, s mind nemzetségének örök emlékezetre való dicsőséges hírt, nevet szerezhett volna. De ezt is nagy kíváltképpen való Isten ostorának tarthatjuk, mellyel szegény hazánk sanyargattatik, hogy Nemzetünk és vérünk ront és fogyat. Iszonyodom megmondani, de azt hiszem, kétszáz ezer magyar hétével vagyon Magyar Ország ez tizenhárom esztendő alatt, úgy hogy felséged eddig úgy viselte az Magyar Nemzethez magát, mint ha ugyancsak ennek romlására emeltetett volna fejedelemségre ... Azért felségedet igen kérem, vessen véget immár az sok szegénység romlásának, és ne terhelje ennél is inkább lelkét. Ennyi sok rablásban és éhvel halásban fohászkodó szegénységnek, ennyi sok ártatlan vérnek kiáltása minemű vádolást teszen az Istennek igaz ítélő széké előtt”. (I. 555.) Néhány év múlva egy újabb hadjárat oktalanságát mutogatva, arra kéri a fejedelmet, ítélje meg ő maga, „ha ezekért méltó-e szerelmes szép hazánkat újabb hadakban keverni, és talán utolsó veszedelemre hozni”. A már beteg Bethlen Gábor nyughatatlan elméjével szép hasonlatot szegez szembe: a tigris, mikor vadat akar fogni, néhány ugrást próbál; de ha nem éri el, tovább már nem is üzi a vadat, mert ha első egész erejével el nem érte, leteszi reménységét. Bethlen is már majdnem másfél évtized alatt a hadban teljes erejével elég sokat próbálkozott a nélkül, hogy célját elérte volna: most már fordítsa végre szívét békességre (II. 18.). A súlyosan beteg fejedelemhez írt utolsó levelében is a békét köti szívére rossz tanácsadóival szemben, akik „mint a delfin halak, akkor örvendeznek, mikor háborút érznek”. Attól fél, hogy ha Bethlen támad, a császár százezernyi német hadat vonhat most el a birodalomból szegény romlott hazánkra: „És igazán mondom, hogy látni nem akarnám utolsó romlását szegény hazámnak, hanem előbb halálomat kívánnám”. Kérve kéri Bethlent, rántsa meg a zabolát azok szájában, akik környezetében a békességet nem kedvelik. Amit a fejedelem háborús szándékáról megtudott, arról mindjárt látta, „hogy a prédikátorok tegzéből költ dolog”. (II. 68.)

Amikor I. Rákóczi György Erdély trónjára lép, az esztergomi érsek siet a protestáns fejedelmet üdvözölni, hogy barátságát megszerezve, a békét biztosítsa, mert „az bizonyos, hogy ez a szegény maradék haza mind elpusztul, mert eddig úgy tapasztaltuk, hogy az oltalom is szinte csak rontója szegény hazánkknak” (II. 160.), ti. az Erdélytől provokált harcokban a német császári sereg is úgy pusztítja a magyart, mint az ellenség. Római

küldetéséből hazaérkezve, mindjárt köszönti a fejedelmet s felajánlja neki szolgálatait. De már néhány hónap múlva erősen megkorholja az Erdély felől szállongó háborús hírek miatt s emlékezteti a fejedelmet levelére, melyben arra köti magát, „hogy soha hitele és tisztessége ne legyen, ha az római császárra támad”. De hát *honores mutant mores*. Pázmány ismét a saját uralkodójának az országra nehezedő német hadaitól retteg: „Attul tartok, – írja – ami bizonyosan meg leszen, hogy annyi németiség jó szegény hazánkra, hogy a kegyelmed törökivel együtt utolsó pusztaságra juttatják nemzetünket, mert ez a mi nyomorult nemzetünknek szerencsétlensége, hogy az oltalomtul majd annyit kell félni, mint az ellenségtől”. Ha Rákóczi mégis háborút indít, ez az utolsó levele hozzá. (II. 357.)

A fejedelem Pázmány életében nem is indít háborút. A békeszerető esztergomi érsekhez való barátsága egyre fokozódik: benne igazi jóakarató barátot tisztel, aki titkos jegyű levelekben értesíti a nyugati nagypolitika fordulatairól, tanácsokat ad számára, sőt a törökkel szemben a császár katonai segítségét iparkodik neki megszerezni. Pázmány beláttatni törekszik Rákóczival, hogy „elég nyomorúság, hogy a keresztyén vér, amelyet a pogány ellen kell tartani, egymással ontatik”. (II. 501.) Igazi cselekvő hazaszeretetet hevíti a kardinálist, amikor a protestáns fejedelmet a maga széles európai politikai láthatárából tanácsokkal látja el: biztosítsa magának alattvalói ragaszkodását; a törököt, ha kell, ajándékokkal is békére bírja; csak a maga erejében bízzék, „senkire úgy ne támaszkodjék, hogy magára gondot ne viseljem”, (II. 634.) mert „az kegyelmed állapotja periculum nélkül nincsen, és felette nagy vigyázás kívántatik az maga megtartására”. (II. 647.)

Őszinte aggodalommal figyelmezteti Rákóczit az erdélyi trónkövetelőnek, a törökbarát Bethlen Istvánnak elfogott levelei alapján, melyeket másolatban megküld, a török felől fenyegető veszedelemre (II. 664.). Részletes stratégiai és diplomáciai terveket közöl Rákóczival, hogyan viselkedjék a törökökkel szemben, „mert nem kell a keresztyénségnek ilyen szép bástyáját, mint Erdélyt, pogánynak hagyni”. (II. 709.) Súlyosan elítéli Bethlen Istvánt, hogy a törökhöz szaladt s ott áskálódik Rákóczi trónja ellen: átok alatt van az olyan ember, „valaki pogánnyal megyen keresztyén fejedelemre”. Pázmány politikájának sarkalatos elve a keresztyénység védelme: erre szívesen szövetkezik protestáns uralkodóval is s megveti azt, aki a töröknek keresztyén létére önző hatalmi érdekből, „világi tekintetért” frígyes társa. Ezért iparkodik leveleiben gr. Bethlen Istvánt visszatartani a Rákóczi ellen való pártütéstől és törökbarát intrikáktól. Egyházi hivatalából folyó kötelességének tartja, hogy a két protestáns erdélyi főember békéltetésében fáradjon. „Én Rákóczi Uramnak barátja vagyok, – írja gr. Bethlen Istvánnak (II. 637.) – de e mellett kegyelmedtől sincsen semmi idegenségem és mind addig sem léssen, valamig kegyelmed szegény hazánkat veszedelemben nem hozza ... Mindazokért sem szabad kegyelmednek a keresztyénekre törököt, tatárt vinni. Talán ezt a kegyelmed praedicatorai sem javallják. De a mi theológiánkban bizonyos tudomány ez. És akárki mit mondjon, lélek-kárhozat alatt tartozik kegyelmed, hogy törököt, tatárt ne támasszon a keresztyénségre”. Pázmány, a teológus, nem tudja megállni, hogy ne célozzon arra az elvi különbségre, hogy a katolicizmus átok alá veti azt, aki a pogány törökkel szövetkezik, míg a protestantizmus sokszor hajlamos a török segítségét keresztyényekkel szemben is igénybe venni. Rákóczi Györgyöt, a hithű protestánst, védelmébe veszi a pogánnyal cimboráló Bethlennel szemben.

Azon aggódik, hogy Rákóczi háborúba kerül a törökkel, ami az erdélyi magyarság pusztulása. Ezért örökösen szívére köti a fejedelemnek, hogy igyekezzék csekély ereje tudatában a török háborút elkerülni. „Lehetetlen, – írja (II. 735.) – hogy kegyelmed a török hatalma ellen hadat viselhessen. Lehetetlen az is, hogy sokáig fenntartsa a hadakat. Megunatkoznak az statusok is a költség és tábori szenvedésbe”. A protestáns, de magyar Erdély érdeke annyira szívéen fekszik, hogy minden elhamarkodástól óva inti a fejedelmet, még attól is, hogy higgyen a német császári segítségben: „Hiszem, elég példánk vagyunk arról, hogy Erdélyt a német segítség meg nem oltalmazhatja a török ellen”. Erdély elvesztésében az

egész magyarság pusztulását látja: „Mivel ha Erdély elveszne (kit Isten ne adjon), bizony másoknak is jutna a nyavalyába”. (II. 721.) Ezért Pázmány ráveszi a királyt, hogy német katonasággal segítse Rákóczit, de azt is kéri, hogy a hajdúság ne maradjon tétlen: „A hajdúságot kellene kegyelmednek szorgalmaztatni, hogy olyan szép hazának romlását ne néznék hivalkodva, mert ha az szomszéd háznak lángját nem oltjuk, bizony a török tűz őket is megpörköli”. (II. 725.)

Mély fájdalommal tölti el, hogy Rákóczi György ellen Esterházy nádor áskálódik, sőt követséget is meneszt Budára a törökhöz. Arra inti, mint jóakaró barátja, Rákóczit, ne törődjék a nádor fondorkodásával: nem a nádor, hanem a király kegye a fontos: „A dolog veleje abban áll, hogy csak a Nap tartson igazat, nőjön vagy apadjon a Hold”. (II. 685.) A kardinálisnak a protestáns magyar fejedelem iránt érzett barátságát legszebben jellemzi Rákóczihoz írt utolsó leveleinek egyike, amikor halála előtt pár hónappal az 1637-ik évre boldog új esztendőt kívánva, „nagy böcsülettel és szeretettel” megküldi neki nemrég megjelent prédikációinak egy példányát, „kérve azon, hogy mikor fejedelmi gondjaitól üressége lehet, ne restellje által olvasását”. „Azt hiszem, – folytatja – hogy kegyelmed pápista prédikációt talán nem is hallott. Otthon csak olvasni ne restelje kegyelmed”. (II. 744.)

Ingyen se gondoljuk, hogy Pázmány Rákóczihoz csak széptevésből, diplomáciai finomkodásból, politikai önző áttatásból intézte sűrű leveleit: ezeket teljes őszinteség és magyar fajszeretet sugalta. Mi a próbaköve ennek? Ugyanakkor a királyhoz ugyanilyen szellemben írja sok előterjesztését. Inti a királyt, ne engedje, hogy a császári sereg Rákóczit azzal ingerelje, hogy szerencsi uradalmát kifosztja. (II. 167.) A legnagyobb áldozatok árán is ajánlja II. Ferdinándnak a Rákóczival való békességet, mert egykönnyen egész Felső-Magyarország lángba borul s a török is hadba száll: Rákóczinak Munkácsra és Mádra vonatkozó igényét teljesíteni kell, hisz valamikor Bethlennek tizenhárom vármegyét engedtek át a béke kedvéért. (II. 403.) Később már, amikor a török Rákóczi ellen akar hadba szállani, az esztergomi érsek egyenest arra sugallja a királyt, hogy német katonaságot küldjön az erdélyi fejedelem segítségére azon szín alatt, hogy ezek Rákóczi zsoldosai. Attól fél ugyanis, hogy az erdélyiek nem értenek a várak védelméhez, pedig a fejedelem Váradon fogja magát elsáncolni. (II. 716.)

Pázmányt Erdély-barát magyar politikája arra is sarkallja, hogy a magyarországi főembereket is Rákóczi iránt jó irányban hangolja. Sennyey királyi kancellárt figyelmezteti, hogy nem lesz jó Rákóczit elidegeníteni azzal, hogy a király nem akarja Rákóczit fejedelemnek elismerni. (II. 171.) Szép szóval csitítja a Rákóczi-ellenes heves nádort, Esterházy Miklóst, a béke érdekében: Rákóczi nem fog háborút indítani, de nem is szabad követelései miatt erre keríteni a sort: „Most is arra hajlottam, – írja a békére sóvárgó kardinális – hogy ha lehet, kárunkkal is vesztegségben tartsuk ezt a hazát és ennyi galibái között ő felségét a török hadba ne elegyítsük. Adja Isten, ne kellessék kardhoz nyúlunk”. (II. 444.) Egy másik főúrhoz írt soraiban azt tanácsolja, hogy a török ellenében, ki Rákóczira akar támadni, a fejedelem által Felső-Magyarországon királyi engedéllyel toborzott s a Lengyelországból jövő katonaság átvonulását meg kell engedni. Ha a török Erdélybe betörne, még hatékonyabban kell Rákóczit segíteni: „Sőt ha Erdélyt a török erővel meg akarná venni (kire Isten ne segítse), úgy tetszik, többel is tartozunk”. (II. 670.) Milyen boldog Pázmány, amikor Rákóczinak a budai pasa fölött Szalontánál aratott győzelméről hírt vesz magának a fejedelemnek leveléből. Magyar szíve megdobb, hogy íme, idegen segítség nélkül is tud győzni az ősellenségen a magyar! Azon ujjong gr. Pálffy Istvánhoz írt levelében (II. 718.), „hogy ily kevésszámú magyarság, nem lévén német had vélek, ilyen nagy szerencsésen járt volna. Hálákat kell adnunk Istennek, hogy azt az felfuvalkodott kevély pogánságot így megszégyenítette.”

Békevágó lelke azonban a törökkel is csak akkor akarja törésre vinni a dolgot, ha már kikerülhetetlen, vagy ha majd út az óra, amikor erő és remény van sikeres kiűzésére.

Ferdinánd királyt többször inti, hogy a törökkel való békét feltékenyen kell megóvni (II. 151.), esetleg a nagyvezérnek és a muftinak adandó ajándékok árán is. (II. 465.) Tisztában van éles esze az európai erőhálózattal: a franciáknak a császár ellen a protestáns fejedelmekkel, Gusztáv Adolf-fal való szövetségével, a nyugati hadiszíntérnek a császár erejét a harmincéves háború alatt lekötő hatásával: keleten csak akkor kerülhet a törökkel való élethalál-harcra a sor, ha a nyugati harcok végleg elültek.

V. Pázmány az európai nagypolitikában. Politikai képzelete. Népszövetségi terve és az örök béke. Indítéka a magyarság érdeke. Politika és machiavellizmus.

Pázmányt hazájának sorsa indítja arra, hogy magas hivatalát és az udvarnál élvezett jelentős tanácsadó helyzetét felhasználva, a nyugat-európai béke helyreállításán fáradozzék. A Barberini bíborshoz 1629 nyarán intézett spanyol nyelvű emlékiratában (II., 55. sk. lk.) a helyzetet igen sötétnek látja. A fejedelmek Európát közös harctérre változtatják, mert idegen ügyekben szeretnek bíraskodni dicsőségi viszketegből vagy a tulajdonjog tiszteletének hiányából. „Noha mindnyájan óhajtják a békét, – mondja Pázmány, mintha csak a világ mai helyzetét írni le – mégis mindnyájan a háborúba sietnek ..., melyben az erők minden haszon nélkül merülnek ki, alkalmat szolgáltatván arra, hogy a hit közös ellenségei a keresztény vallás kárára irányuló szándékaikat előbbre vigyék.” Azok a fejedelmek, akik fegyvert ragadnak, becsületbeli dolognak tartják a maguk részéről a békét föl nem ajánlani. Ezért a béke megteremtésére érdektelen, köztisztelőben álló tekintélyre van szükség, amilyen a pápáé.

Mintha csak a XX. század eleji világháborúról szólna a történetfilozófus Pázmány, annyira a háborúskodó örök ember természetét írja le: a harmincéves háborút a népek ugyanazokból a lelki indítékokból alig tudták abbahagyni, mint majdnem három század múltán a világháborút. S ha akkor Pázmány a keresztény vallás közös ellenségének, a nevető harmadiknak, a töröknek hasznára célzott: a nemrég lezajlott világháború ugyancsak a keresztény civilizáció ellenségének, a bolsevizmusnak malmára hajtja a vizet. A mai terméketlen leszerelési konferenciák jutnak eszünkbe, amelyek fokozatosan fölszerelési konferenciákká alakultak át, amikor Pázmánynak e sorait olvassuk: „Ennek a kornak vagy álnoksága, vagy szerencsétlensége az, hogy sem az eszközök, sem a lépések nincsenek arányban az elérendő céllal: *ugyanazokkal az eszközökkel, amelyekkel a békét akarják előmozdítani, a háborút tüzet szítják.*”

Pázmány meglepő bátorsággal egyenest VIII. Orbán pápának tesz szemrehányást Barberini bíboros előtt, hogy mint pártok feletti tekintély, nem tesz semmit a béke helyreállítására, nehogy, mint a népek szeretett atyja, érdekelt félnek látszassék. „De nem szeretet az, amely megtűri, hogy saját szemei előtt érje kár azt, akit szeret s még a kisujját sem mozditja meg, hogy annak elejét vegye.” A pápa szinte tüntet pártatlanságával, de közben fegyverkezik, amire a fejedelmek mind vakmerőbbekké válnak. A franciák megszállták Svájcot. De a pápa csak akkor fegyverkezett, amikor a németek megszállták a graubündeni hágókat. A franciák nem épp úgy veszélyeztetik Itáliát, mint a németek? Kár a pápának világi fegyverekhez nyúlni, mert nem ezek kölcsönöznek neki erőt, hanem a pápai-egyházi tekintély. A pápának, mint a nemzetek közös atyjának, mint lelki hatalomnak kötelessége fiainak vitás ügyeit elintézni. Mindezt, nem is éppen sima diplomáciai nyelven, azért fejti ki Pázmány, mert jól tudja, hogy a pápa Richelieu politikai igézete alatt áll, aki a német fejedelmeket és a svéd királyt II. Ferdinánd ellen való háborúba akarja bonyolítani.

De Pázmány diplomáciai képzelete itt nem áll meg: a pápa kibékítő köteles szerepét, mint alapgondolatot továbbszövi s egy népszövetségi tervezetté szélesíti ki. Egyébként józan valóságérzéke helyébe itt szinte az utópiának racionalisztikus gondolkodásmódja lép. Hisz három századdal ezelőtt az emberiség még kevésbé volt megérve a népszövetségi gondolatra, mint ma. Pázmány általában nem a képzelet stilizált világában, hanem a vaskos valóságban élt, melynek talaján mindkét lábával állott. A józan valóság iránt köteles lojalitás hatotta át. Csak egyszer tévedt az Utópia tartományába, mikor a népszövetségi ideológia süppedékes talajára lépett.

A császár, amikor 1631-ben Gusztáv Adolf a Rajnánál szorongatja, a pápához fordul. De ez nem helyez kilátásba sem diplomáciai, sem pénzbeli segítséget. Ekkor merül fel az a gondolat, hogy a pápát talán Pázmány tudná sugalmazni, akinek nemzetközi tekintélye és az ellenreformációban szerzett érdeme Rómában különösen megbecsülés tárgya. A császár tehát az esztergomi érseket, mint követét küldi Rómába. Az udvar azt az utasítást adja először Pázmánynak, hogy iparkodjék a pápát megnyerni egy német-spanyol katolikus szövetség számára. A kardinális azonban minél többet töpreng ezen a terven, annál kivihetlenebbnek látja. Mozgalmas szellemét egy nagyobb szabású, a jelen helyzeten messze túlmenő megoldás gondolata ragadja meg, amely hite szerint az örök béke alapja lehet. Az örökös európai háborúk egyik legfőbb okát a császárhoz írt levelében (II. 245.) abban pillantja meg, hogy a katolikus fejedelmek is félnek a spanyol és az osztrák trón, a *Domus Austriaca* túlerejétől. Ezt a félelmet kellene megszüntetni oly módon, hogy a pápa, a császár s a német hercegek, a spanyol és a francia király, a velencei doge, a szavojai herceg, a toszkánai nagyfejedelem, a bajor és a lotharingiai herceg és még más fejedelmek védő- és támadó-szövetséget kötnének egymással az eretnokség kiirtására s a törököknek Európából való kiűzésére. A fejedelmek esküvel köteleznék magukat arra, hogy a szövetség tagjainak birtokát egyikük sem támadja meg. S ha ez mégis megtörténnék, akkor az összes szövetségi tagok, együttesen lennének kötelesek a támadó fél megbüntetésében résztvenni. Ha viszály törne ki a tagok között, ezeket tárgyalások alapján eleve el kellene háritani. „Azt hiszem, – ilyen himnusszal fejezi be Pázmány népszövetségi tervezetét, melynek kétes értékű elméleti szankciói nagyon hasonlóak a mai népszövetségeihez – a katolikus uralkodók ennél dicsőbb szövetséget (*gloriosius foedus*) nem köthetnek. És biztosan remélem, hogy ha minden egyes szövetségi tag teljesíti kötelességét, a szövetségből csodás sikerek támadnak.”

Ezeknek a nagy sikereknek reményéről azonban nem tudja meggyőzni Pázmány a pápát Rómában. A hozzá intézett emlékiratban (1632. április 6.) s élőszóval hiába fejt ki, hogy ha a protestáns fejedelmek a római szentbirodalom s a katolikus vallás ellen összeesküdtek, akkor valamennyi katolikus fejedelemnek a pápa elnöklete alatt szoros szövetségbe kell tömörülnie. (II. 260.) Mert rögtön a pápa elé görbült a probléma kérdőjele: nem fogja-e így Európa népeinek katolikus és protestáns szövetsége a háborút állandósítani? A szövetség nem lesz-e az örök béke helyett az örök háború forrása? Továbbá: vajon a katolikus fejedelmek szövetségének tagjai valóban meg fogják-e együttesen fenýíteni azt a tagot, aki nem engedelmeskedik s a másikat megtámadja? Et quid – kérdezte a pápa – si quis foederatorum alterum invadat? (II. 318.) A pápa reális politikai érzéke idegenkedett Pázmány utópiájától, amelynek végső indítéka egy európai katolikus ligának a török kiverésére s Magyarországnak felszabadítására való megalkotása volt. A tervezet egy igaz magyar álmodozása: az utókor számára Pázmány hazafias érzésének megható történeti dokumentuma. Személyiségének egyik legvonzóbb vonása: nyílt őszintesége ebből a merész diplomáciai tervből is előtör: nem leplezi, hogy célja a katolicizmus diadala s a Habsburg-ház megerősítése. Egyenes lelkétől távol áll az egyetemes humanizmusnak az a fitogtatása, amely manapság az erkölcsi idealizmus szépen hangzó szavaiban önző hatalmi érdekeket, a világháborúban szerzett zsákmány örök megtartásának akarátát iparkodik elleplezni.

Pázmány államférfiúi személyiségébe nem fonódik bele a barokk-kornak szőfinomkodó, de álnok machiavellizmusa. A becsületes nyíltságot tartja a legjobb politikának. Ezért idegenkedik Bethlentől, akinek nem hisz (*Bethlenii fidei non fidendum* II. 594.), mert „nem tartja meg ígéreteit s *Machiavelli ragion de Stato*-ja, szerint semmi kötelezettség nem tartja vissza, ha alkalma van a maga ügyének előmozdítására.” De ha távol áll is Pázmány a politikai és diplomáciai kételkedéstől, az államraisonnak az erkölcsöt zárjelbe tevő érvényesítésétől, nagy valóságérzéke, mélyreható ember- és tárgyismerete elsőrendű gyakorlati államférfivá avatja. Elcsodálkozunk rengeteg politikai levele láttára, micsoda megbízható és gyors hírszolgálatral rendelkezett mind a nyugati, mind a keleti diplomáciai és

hadi színtérről. Hírei nyomán azonnal tettekre kész: rögtön tanácsot küld a királynak, bírálja a nádor eljárását, békére inti az erdélyi fejedelmet, a törökre vigyáz, katonaságról gondoskodik. Különösen Bethlennek minden mozdulatát személyesen ellenőrzi (*periculosas et occultas machinationes Bethlenii*). Mindjárt tudja, hogy egy francia követ Bécsen át Erdélybe megy, hogy Bethlennek a német fejedelmekkel való szövetkezését előkészítse. Fürgén van gondja rá, hogy a horvát bán az Erdélyből Velencébe küldött Hatvany Istvánt szemmel tartsa, a császárnak sztabuli követe pedig Bethlennek odaküldött emberét figyelemmel kísérrje. Mindjárt megtudja, hogy Bethlen politikai célból egy Habsburg-főhercegnővel szeretne házasságot kötni. Gyorsan értesül Bethlen hadikészülődéseiről s azonnal tanácsokat küld a királynak az ellentétes stratégiai akciókra, a végvárak felszerelésére, a királyi bandériumok összeállítására, a vezér kiszemelésére. Mikor Bethlen elveszi brandenburgi Katalint, Pázmány politikai intuícója megérzi, hogy az új rokonság a fejedelmet támadásra készíti: „Az Bethlen elméjét ismervén, az új sógorságnak szele is accedálván, és az megnyegző színe alatt az sok hamis biztatások és practikák előttem forogván, én majd bizonyosan hiszem, hogy Bethlen is próbál valamit”. (I., 494.)

Nemcsak jó egyéni, de kitűnő tömegpszichológus is: előre tudja, hogy a nép bizonyos helyzetekben hogyan fog viselkedni. Óva int például a hajdúknak nagy költséggel való kiteleltetése ellen a táborban, mert „kikelettel ezek mint az fürjfiak eloszolnak, és ha Bethlen megindul, elsőben is ezek állanak melléje, mert örökségek, feleségek, atyjokfiak nagyobb része az Bethlen birodalmában vagyon”. (I., 496.)

Pázmányt nagyon bántja, ha Bethlen fondorkodásaival szemben naivnak és hiszékenynek tűnik fel a politikában: mindent fenéig átlátó eszének tekintélyét önmaga előtt is féltve őrzi. A császári tanácshoz 1626-ban előterjesztett véleményében (I., 540.) egyenest kijelenti, hogy ha Bethlen azt látja, hogy ők a fejedelem ravasz ígéreteiben bíznak, akkor joggal tarthatja őket ostoba fatuskóknak (*truncos nos judicabit*). „Az, – folytatja – hogy Bethlen napról-napra vakmerőbb a hazudozásban, igazában a mi bűnünk, mert amikor gyakran egész nyilvánvalóan hazudott, magunkat mindig tettetve, úgy válaszoltunk, mintha mindent elhinnénk neki és mintha semmit sem tudnánk a törökökkel való tárgyalásairól és egyéb huncutkodásairól.”

VI. Pázmány emberismerete és emberszeretete. A barokk kor állameszméje és uralkodói eszménye Pázmány fogalmazásában. Politikájának és egyházkormányzatának népbárát szelleme: látja a jobbagyság nemzetfenntartó szerepét. Jogtörténeti tudása és közjogi érzéke. Nemzetének nagy lélekbúvára.

Pázmány politikai sikereinek egyik alapja mély *emberismerete*, amelyre úgy tett szert, hogy fiatal korától kezdve küzdenie kellett az emberek ösztöneivel, becsvágyával, irigységével és féltékenységével. Ezért egyáltalában nem idealizálja az emberi természetet: józan realizmusa úgy bánik az emberekkel, ahogyan ezt lelki valóságuk megköveteli. Államférfiúi nagyságának egyik jegye, hogy keresztül tudott nézni a lelkeken s ezek tulajdonságait a maga céljai szerint fel tudta használni. A politika nála a veseszűletett tapintat és lelki bánásmód területe. Leveleinek megmaradt nagy serege élénk bizonyossága annak, hogy ösztönszerű lelki beleérző képessége, a mások lelkébe való finom transzpozíciója, a legkisebb lelki fodrozódások érzékeny megragadása, az ésszerű indítékok gyors felfogása korának legkiválóbb magyar politikai taktikusává avatja. Erre a nagy pszichotechnikai érzékre mint eszközre szüksége is volt, mert hisz legfőbb politikai célja, a béke, mindig közvetítést, az indulatok csendesítését, a jobbra-balra való szuggesztiót és érvelést követelte meg tőle. Ellenfeleire is mély benyomást tett, mert érezték benne a meggyőződés feltétlen erkölcsi erejét s komolyságát és hazafias szándékainak tisztaságát. Nem állásának zordon magassági pátoszával, hanem keresetlen közvetlenségének és fölényes egyéni tehetségének erejével hatott. Nála a politika, mi társadalmi akaratformálás, valóban a kiegyezés művészete volt. Ha valaha, éppen abban az időben a magyar állam a külső és belső erőknek nagyon is labilis rendszere volt: Pázmánynak az egyensúlyhelyzetért kellett napról-napra küzdenie. Egyensúlyban iparkodott tartani a királyt és az erdélyi fejedelmet, a királyt és a törököt, Erdélyt és a törököt, a katolikus és protestáns rendeket, a bécsi hatalmat és a magyar alkotmányt, a császárt és a pápát. S a folytonos kiegyeztetés, békéltetés közepett sohasem ingott meg erkölcsi erejében és méltóságában: Pázmány személyiségében a taktikai ügyesség a politika terén sem ment át a kétszínűségbe és ravaszságba, az óvatosság a fortélyosságba, az emberekre gyakorolt szuggesztió a szándékos becsapásba, a jogosult becsvágy az önző hatalomba és gögbe, a nemzetéhez való hűség a sovíniszta nagyralátásba, hivatalának tekintélye a személyes imperializmusba, úgy ahogyan gyakran nagy egyházi kortársánál, Richelieu-nél.

Pázmánynak, mint a barokk kor államférfiának, amikor a politika nem a népképviselőkben, hanem a fejedelmi udvarokban játszódtott le, az állami hatalomnak azokat a képviselőit kellett alaposan kiismernie s lelki valóságukat ehhez mérten befolyásolnia, akiktől az országok sorsa függött: az uralkodókat, a pápát s bíbornokait, a minisztereket és kancellárokat, az ország nagyjait és a generálisokat: ezek lelki mivoltával kellett tisztában lennie. Jól ismerte vágyaikat, indulataikat, lelki reakció-módjaikat s ezért sikeresen befolyásolni is tudta őket.

Még gráci tanár korából, amikor a későbbi II. Ferdinánd császár, még mint főherceg, palotáját a jezsuita rendházzal és egyetemmel földalatti folyosó útján egybekapcsolta, ismerte Pázmány az udvari légkört: a jezsuita kollégium tagjai gyakorta voltak az udvar vendégei. (Kastner Jenő: *Pázmány P. gráci évei*. Katol. Szemle. 1935. 14. l.) Ez a jezsuita barokk előkelőség és udvari szellem a gráci lelki Íghajlat alatt Pázmány személyiségébe mélyen beivódott, írásaiban szereti a fejedelmi tekintélyeket a régi és modern korból idézni, életüket példaképpen odaállítani, cselekedeteikből hasonlatokat faragni. Pázmány előtt is a barokk korszak uralkodó-eszménye lebeg: a fejedelem, az állami hatalom feltétlen birtokosa, legyen

egyben az egyház védelmezője, mint ahogy a *Dei gratia* fejedelemhez illik. Egyik prédikációjában (Pünkösöd után XXII. vasárnap II. préd.) tüzetesen megrajzolja ezt a vallásos uralkodói eszményt s a mögötte rejtőző államfelfogást. Az állami életnek s a fejedelem létének legfőbb rációját abban látja, hogy „az emberek bátorságos békességben éljenek és a gonoszak vakmerősége büntetések félelmével meggátoltassék”. Az uralkodókat az Isten azért állítja a népek fölé, hogy a társadalomban rend legyen s az ő képében bosszút álljanak a gonosztevőkön: ezért hatalmuk szimbóluma a kard. A fejedelmek *Isten szolgái*, az ő földi helytartói. De ezért egyben *világoskodó lámpások* is, mert kötelesek, hogy „minden tökéletességek tüköri legyenek és jó példájukkal a szent erkölcsökre utat mutassanak”. A Szentírásban *Nap* (Sol) is a nevük, mert „mint a nap fényesebb a többi csillagoknál, úgy a fejedelem erkölce dicsőségesb legyen egyebekénél”. (XIV. Lajosra ugyancsak nem ilyen értelemben illik a „napkirály” jelző.) A fejedelemnek nagy méltóságában is meg kell őriznie az alázatosságot, mert csak ez zabolázza hatalmát. Tisztában kell lennie képességének korlátaival; ne akarjon mindentudó lenni. „Noha azért gazdagsággal és hatalommal fellyebbvaló egyebeknél a fejedelem: de tudománnyal, bölcseséggel, okossággal, szentséggel sokan fellyülhaladgyák őtet. És miképpen minden királyok testi betegségüket orvosokra bízzák: úgy a törvényes dolgokat törvénytudók, a hadviseléseket kapitányok által kell végbe vinni, mert mindezekre nem eligségesek a királyok.” Ezek könnyen hajlanak a kevélységre, pedig „Isten ki szokta szagatni szárnyokat a fennrepülőeknek”. A fejedelem legyen jó pásztor, aki nem éheztesse, nem fárasztja agyon, nem nyúzza-fosztja juhait. „A jó pásztor megnyiri, de meg nem nyúzza a juhokat. Gyapjú helyében gyapjú nő: bőr helyében bőr nem újul”. Az uralkodónak nem szabad mód nélkül tékozolni az ország jövedelmét, hogy pompára és játékokra költse. Ennek a gondolatnak megvilágítására Pázmány Nero és Heliogabalus császárok antik példáit idézgeti, de áttal saját korának pompakedvelő barokk fejedelmeire célozni. Az uralkodó legyen egyenes és őszinte, soha hamis színbe ne öltözzék: „Efféle álorcákat az emberek szeme eleibe adhatnak a fejedelmek a hamisság rejtegetésére, de Istent meg nem csallják, kinek hátulütő pálcája fejek felett forog.”

A barokk korszak uralkodó-ideáljából logikusan vezeti le Pázmány az alattvalók kötelességeit: a fejedelmek Isten helyett és nevében uralkodnak, tehát „a fejedelmeknek és uraknak ne úgy engedgyünk, mint embernek, hanem mint Istennek, mivel keresztyén engedelemmel nem egyébért engedünk nekik, hanem Isten akarattyaért és parancsolattyaért, aki elünkbe rendelte őket”. Nem lepheti meg ezen politikai felfogás ismeretében a modern embert sem, ha Pázmány sok-sok levelében uralkodóját a kor szokása szerint mint a németrómai szentbirodalom fejét így szólítja meg: *Sacratissima Caesarea Regiaque Majestas!* Az alattvalói engedelmesség és hűség azért nem akadályozza meg a magyar érseket, hogy uralkodóját ne figyelmeztesse hatalmának a magyar alkotmányban rejlő s esküvel biztosított korlátaira. A rendi magyar alkotmány alapján állva, tiszteltben tartja és tartatja fölfelé és lefelé a nemesi rendnek jogait.

Érdemes egybevetni Pázmánynak ezt a prédikációját Bossuet-nak „A Szentírás szerint való politika” című beszédével, melynek alapgondolata szintén az, hogy a fejedelem nem önmagáért, hanem a népért, a közérdekért van. A fejedelem elé Pázmány is, Bossuet is majdnem ugyanazokat az erkölcsi és politikai elveket szabják. De míg Bossuet előtt a barokk kor abszolút uralkodójának eszménye lebeg, akinek csak belső valláserkölcsi korlátja van, azaz keresztyén lelkiismerete, addig Pázmány még egy külső korlátot is ismer: az ország alkotmányát.

De milyen a nagy érseknek felfogása a népről, milyen az érzülete a jobbagyság iránt, melynek ekkor még nincsenek alkotmányos jogai? Alkotásainak túlnyomó részével kétségkívül a magyar nemesi középosztályt akarta emelni a művelődésen keresztül vallásos és politikai erejében. Azonban lelke mélyén szerette a köznépet is, mint a magyarság zömét s tisztában volt ennek nemzetfenntartó jelentőségével. Bizonyosága ennek az a nagy buzgalom,

amelyet a nép lelki gondozására fordít: a falvakat is papokkal iparkodik ellátni, vagy legalább is vándorlelkészeket küld (elsősorban jezsuitákat) faluról falura az addig elhanyagolt nép pasztorációjára. Figyelme erősen kiterjed a hódoltsági területekre is: a római propaganda congregatiót is kéri vándormisszionáriusok küldésére. A királyt arra sugallja, hogy a portához küldendő követségének adja utasításba annak sürgetését a szultánnál, hogy a törökök ne gördítsenek akadályt a hódoltsági területen a katolikus papság tevékenysége elé a bécsi egyezség értelmében s a nemrég elfogott franciskánusokat bocsássák szabadon.

De a nép anyagi helyzete is nagyon szíven fekszik: a Bethlenhez és Rákóczihoz írt s békességre intő leveleiben szinte refrain-szerűen tér vissza az a motívuma, hogy a háborúk következtében a nép vagyona egészen elpusztul, nyomorúsága hihetetlen mértékben növekszik. A fölkelő hadak s a német katonaság elszállásolása téli idő alatt egészen kifosztja a népet: „Az quartirozás úgy elfogyatja a szegénységet (= szegény népet), hogy magok is éhhez, hideggel halók lesznek, és a hadakat sem tarthatják.” (II. 146.) Pázmány népbarát politikája a törökökkel kötendő egyezménybe annak bevételét is javasolja, hogy az adószedést hagyják a törökök a hódoltsági területen is a falu bíraira, mert ha az egyezség ellenére maguk szállnak ki, ezt zsarolásra használják ki a kóbor török katonák. (II. 454.) Pázmány személyiségének népszerűtő vonására meghatóan jellemző, hogy ezernyi gondja közepett is hány levelet ír szegény jobbágyok ügyében, hogy igazságukat önzetlenül diadalra juttassa. Thurzó György özvegyát kéri, hogy egy szegény emberre, Sarnóczayra ne nehezteljen, „legyen irgalmassággal hozzá s holmi díbdábját adassa meg a nyavalyásnak”. (I. 114.) A pozsonyi királyi kamarát levélben rá akarja venni, hogy büntesse meg a csataiakat, mert ezek „egy szegény jobbágyunknak vonták el szekerét és lovait”. (I. 140.) Körmöc város tanácsát erélyesen inti, hogy a néhány jobbágytól minapában a városi hatóság által elkobzott tallérok hátralévő részét is adassa vissza nekik, mert ezek a parasztok a török hódoltságba tartoznak és életük megmentésére kénytelenek a tallérokat beváltani. (I. 334.) Milyen boldog, amikor gróf Pálffy Pál egy kis énekes fiút („discantista gyermeket”) küld hozzá! Örömmel jelzi köszönő levelében, hogy a húsvéti ünnepek alatt a fiúval próbát fog tenni s ha alkalmas, Nagyszombatban tovább taníttatja: „és legyen ott módja az tanulásban.” (II. 477.) A tehetséges köznapi fiúk művelődése is szíven fektet.

Pázmány politikai személyiségét elemezve, szemünkbe szökik még nagy jogtörténeti tudása és közjogi érzéke. A magyar trónöröklésről 1625-ben írt emlékirata a magyar trónöröklés rendjének mintaszerű történeti kifejtése. Alkotmányos érzülete mind II., mind III. Ferdinánd királlyá választásánál minden bécsi nyomás ellenére kitartott a „választás” (electio) kifejezés mellett s ragaszkodott ahhoz, hogy a király a nemzet jogait és szabadságait biztosító hitlevelet adjon ki s a koronázáskor alkotmánybiztosító esküt tegyen. Viszont azonban, amikor Bethlen királlyá választatik, Werbőczy Tripartituma nyomán a szent korona elméletéből kiindulva védi meg a legitimitás elvét. Az állami hatalom a törvényesen megkoronázott király kezében van ugyan, de törvényeket csak a *populus* (főpapok, főnemesek, nemesek) hozzájárulásával hozhat. A Bethlent királlyá választó országgyűlésen azonban a főpapi rend nem volt jelen; egyébként is II. Ferdinánd személyében Magyarországnak törvényesen megválasztott és megkoronázott királya van. Az országgyűlés, mely Bethlent királlyá választotta, nem volt törvényesen összehíva, a választás nem ősi szokás szerint ment végbe, hanem erős fegyveres megfélemlítés közepett. (Vindiciae Ecclesiasticae. Pázmány Összes Művei. Latin sorozat. VI. köt. 541–550. lk.). – A magyar király *rex apostolicus* címének Szent Istvántól való történeti igazolása Bonfinius, a Tripartitum, II. Endre decretuma, a Vita Sancti Stephani krónika alapján Pázmány jogi és történeti műveltségének fényes tanúsága. Nem vesz részt 1627-ben a nemesi inszurrekcióban, amiért azzal vádolják, hogy kivonja magát az ország védelméből. Pázmány azonban kifejti, hogy a törvények szerint csakis a király rendelheti el a nemesi fölkelést, nem pedig a nádor.

Ha a király hirdeti ki a fölkelést, ő is azonnal részt vesz benne. Ilyen féltékenyen őrködött Pázmány a törvények megtartásán. (I. 653.)

Ha Pázmány politikai tevékenységét, ennek céljait és eszközeit szemügyre vesszük, azt látjuk, hogy az ő szemében a politika elsősorban a nemzeti lélek gondozása, a magyarság kollektív tudatának pasztorációja: valóban *cura animarum*. Pázmány politikai hivatása lényegében ugyanazon szellemű, mint főpapi küldetése: ahogyan minden nagy nemzeti reformátor Zrínyin keresztül Széchenyiig, a nagy érsek is, ezeket megelőzve, a nemzeti fejlődés első föltételének a belső erkölcsi megtisztulást, a nemzeti közlélek komoly, semmit el nem palástoló diagnózisát, magára eszmélő *önismeretét* tartja. Mint nemzetének nagy lélekbúvára, aki a magyar lelket, ennek észjárását és vérmérsékletét apróra ismeri, szóval és tollal iparkodik a maga ismeretére rázni, önkritikára bírni, a tökéletesedés útjára vezetni. Tudja, hogy ez a *bellicosa gens* számára hosszú út, de hittetl hisz a fokozatos művelődésnek, a szellem lassú csiszolódásának és öneszméletre jutásának erejében. Ezért sóvárog mindig a béke után: egész politikája mindig békepolitika, hogy megvalósíthassa álmát: a magasabb magyar műveltséget, mint a nemzeti lét leglényegesebb és legállandóbb biztosítékát, így Pázmány politikájának legfőbb forrása a pozitív, alkotó kultúrpolitika lehetőségének biztosítása.

VII. Őszintesége és egyenessége a politikában. Fokozott önérzete és méltóságtudata. Összeütközései az egyházban és a politikában. Becsvágya. Jogtudata: jogait megvédi a pápával, királlyal, nádorral szemben. Nemcsak a szellemi, hanem a gazdasági javak iránt is van érzéke. Természetszeretete.

Pázmány személyiségének egyik legfőbb erkölcsi vonása feltétlen nyíltsága és őszintesége: minden kétszínűség, véleménypalástolás, kettős viselkedés távol áll tőle, ami pedig a politikusnak rendszerint eredendő bűne vagy később megszokott lelki kelléke. Nézeteit mindig nyíltan és becsületesen nyilvánítja, s ugyanezt másoktól is megköveteli. Semmi sem háborítja fel annyira erkölcsi valóját, mint a kétszínűség, az intrika, az „álorca”. A kettős értelmű szavakat, a gyávaság e virágait, szíve mélyéből gyűlöli. A gondolat szabad és őszinte nyilvánítása szemében elemi erkölcsi kötelesség: „Rabságnál is nagyobb volna, – üzeni a vele összehorgoló Esterházy Miklós nádornak – ha *libera opinio* és *vox* nem volna közöttünk”. (II. 707.)

Egyenest meg is mondja véleményét, mint láttuk, a hatalmasoknak: a császárnak, a pápának, a fejedelmeknek. Thurzó Szaniszló nádornak azt a panaszát, hogy országos dolgokat elhallgat előtte, kereken visszautasítja: „Kegyelmed abba bizonyos legyen, hogy ha mi olyat értenék, amiről azt ítélném, hogy kegyelmednél nyilván nem volna, el nem mulatnám, hogy kigyelmednek megírnám”. (I. 391.) Batthyány Ádámról azt hallja, hogy csak tettetésből mutatja magát katolikusnak, mert érdekei így kívánják. Azonnal tudakozódik Batthyánynál, vajon igaz-e a vád, „mert nem hogy Isten előtt, de világi mód szerint is, sem tisztességet, sem böcsületet nem érdemelne, aki az hittel így játszódnék”. (II. 110.) Sehogysem tudta Pázmány elviselni kora másik nagy magyarjának, a heves és rátarti Esterházy nádornak intrikáit, aki a viszálykodás közepett a kardinálist nem átalotta „vörös vitéznek” gúnyolni. A civakodás oka a mellett, hogy az érsek a maga hatáskörét túlságosan kiterjesztette, éppen Pázmány őszintesége volt, amely sokszor arra indította, hogy a nádor véleményével szembehelyezkedjék, már pedig a nádor nem igen tűrt ellenvéleményt. Egyszer Esterházy azzal vádolja az érseket, hogy véleményéhez hozzájárult s a király tanácsában mégis megellenezte. Pázmány a félreértést igazolja. Később a nádor a dolgot mégis fölmelegíti és fölhányja. Pázmány levelében ezért erősen megrójjá: „Sem keresztyénhez, sem böcsületes úri emberhez nem illik, az egyszer eltemetett és békeséges barátsággal elnyomatott dolgot újabban gyűlölségnek matériájává tenni.” „Én hízelkedni nem tudok, hazudni pedig tudva nem akarok ... A Tanácsban is nem háta megé szólottam kegyelmednek, hanem szemtől szemben ... tudván a kegyelmed természetét, mely nehéz néven veszi, ha ki per omnia azt nem mondja, amit kegyelmed ... Én soha arra nem kötöm magamat, hogy valamit kegyelmed javál, azt mind helyén hagyjam.” (II. 426–8.) Pázmány „magyarul és kerek szóval” fejt ki a nádor előtt, miért viseltetik ez „halálos idegenséggel” iránta. Vádolja a nádort, hogy őt a király előtt óraszám iparkodik befeketíteni, pedig ő sohasem szól a nádorról a királynak. Ne kívánja tőle Esterházy, hogy mindig ugyanazt gondolja, amit ő: „Ha kegyelmed abban helyeztetí a barátságot, hogy mindenben a kegyelmed tetszésével egyezzek és az ellen ne szóljak, mikor nem tetszik, le kell tenni a barátságról való gondolkodást. Mert én nem köthetem magamat, kiváltképpen Uram előtt, kinek juramento köteles vagyok, hogy félelemre és barátságra való tekintet nélkül, amit ítélek az mondom.” (II. 441.) Az is bántja az érseket, hogy Esterházy minden kósza pletykának, „akármi piaci híreknek” felül, pedig a nagyállású embernek nem illik mindjárt mindent elhinni és beugrani: „mert az nagy embereknek nem kell hamar hinni; és amit elhisznek is, nem kell mindjárt kiönteni”. (II. 458.) Sokan csak azért hordoznak híreket a nádorhoz, hogy viszályt keltsenek: „Mert ne

higgye Palatinus Uram azt, hogy mind jóakarói, akik reá mosolyognak; sem azt, hogy az ő kegyelme dolgában is kedvetlenségszerzők nem volnának.” Felháborodva tiltakozik az egyeneslelkű Pázmány a nádor vádja ellen, mintha ellene „czifrával” (chiffre-vel, titkos jegyekkel) írt volna leveleket az udvarba: „Nincs is az udvarnál senkivel czifrámm”. Ez méltatlan volna őszinte természetéhez. Egész viszályuk forrása az, hogy ő a királynak nyíltan mindig megmondja és megírja, amit Isten és lelke szerint helyesnek ítél, ha ellenkezik is a nádor nézetével. A palatinus gondolja meg: „nem okos emberhez való, hogy azt kívánja, hogy mindennek tessék, ami neki tetszik. Nem is lehetséges az.” (II. 707.) Cívódásuk oka kétségkívül az is volt, hogy Pázmány a nádori hatalmat intézményesen háttérbe szorítani törekedett.

Pázmány feltétlen őszinteségének és nyíltságának lelki forrása rendkívül fejlett *önérzete*: hatalmas tehetség feszül lényében s ennek lelki vetülete nagy függetlenségérzése és erős önérzete. Tudja, hogy kicsoda, s ezért bátor; sértést, félreállítást, személyi méltóságának érintését nem tűri. Már mint gráci tanár panaszt emel Aquaviva jezsuita generálisnál külföldi rendtársainak fennhéjázása ellen, akik az osztrák és magyar rendtagokkal lenéző módon bánnak. (I. 14.) Mélyen sérti önérzetét, hogy két teológiai tételét a kegyelemre vonatkozóan a rend római hittudósai megcenzúrázták, míg másoknak egyenest hitellenes tételeit nem kifogásolták. Már két évvel azelőtt is két tételét cenzúra alá vetették s amikor védőíratot írt, ezt Grácban visszatartották. (I. 16.) Még mint fiatal hitvitázó jezsuita igen önérzetes és bátor hangú levelet intéz a protestáns Thurzó György nádorhoz, aki „istenkáromló könyve” miatt megidézi. Büntelennek érzi magát, mert amit írt, bizonyítékokkal igazolta is. Nem hajlandó hitvitázó irata miatt világi fórum előtt megjelenni, mert ez a hit kérdésében nem illetékes. (I. 38.) De, úgy látszik, egyházi elüljárósága is 1609-ben megsokallja Pázmány harcias rohamozó modorát. Aquaviva generális Rómából óvatosságra inti, mert attól fél, hogy okot ad a protestánsoknak a Jézus-Társaság üldözésére. Különösen felháborítja a protestánsokat „Az Nagy Calvinus Jánosnak Hiszen-Egy-Istene” című iratával, amely ellen a protestáns rendek az 1609. évi országgyűlésen erősen kifakadnak: „egy istentelen jezsuita, Pázmány Péter, istenkáromló könyvet szerkesztett a kálvinisták ellen”. Némelyik közülük az alsó táblán követelni kezdi a jezsuiták száműzését az országból. Pázmány kénytelen magát ellenfelei dühével szemben egy időre biztonságba helyezni. Pázmánynak ezt a visszavonulását a jezsuita generális is helyesli. (I. 767.)

Pázmány önérzetes, magát nem hagyó természetének jelentős tanúsága az a rendfőnökéhez 1616. februárjában Rómába írt levele, amelyben visszautasítja néhány rendtársának ellene szórt rágalmait s nekik hitelt adó elüljárójának kíméletlen bánásmódját, aki nem akarja többé Magyarországra engedni s Olmücebe rendeli. A pápához ez ügyben írt levelét elsikkasztották s neki vészett hírért költötték. Tiltakozik Pázmány ilyen eljárás ellen: indítsanak vizsgálatot s tisztázzák a vádakat. Ha ez így folytatódik, kilép a jezsuita-rendből; már úgyis van a pápától engedélye arra, hogy a szigorúbb Sommascha-rendbe lépjen. Ezt az engedélyt igénybe fogja venni. Pázmány erős önérzete – a köteles alázatosság határát túllépve – azzal fenyegetődik, hogyha rendi ellenségei továbbra sem nyugszanak, mindent nyomtatásban is a világ elé tár s ártatlanságát a nyilvánosság előtt bebizonyítja. A rendben ellene folyó áskálódás annál rosszabbul esik neki, minél inkább tapasztalja, hogy a világ legkiválóbb uralkodói oly kitüntető véleményt táplálnak róla (honestissimo summorum orbis Monarchorum iudicio de me in tanta calamitate sublevarer. I. 53). Ekkor még tiltakozik Pázmány azon vád ellen, mintha magas egyházi állásra törne. A generális iparkodik válaszában Pázmányt megnyugtatni, hogy nem hiszi el a rágalmakat; a vádolt rendtagokat mentegeti. Azt sem gondolja, hogy Pázmány püspök szeretne lenni; biztos benne, hogy ezt Pázmány hivatásszeretete és szerzetesi fogadalmának tudata (vocationis suae memoremque voti) nem engedi meg. De ha Pázmány mégis el akarja hagyni a rendet, ő nem akadályozhatja meg. (I. 74.) Pázmány két hónap múlva elhagyta a jezsuita rendet s a Sommascha-rendbe

lépett, bár ennek öltönyét sohasem vette föl. A király 1616. április 25-én túróci préposttá nevezte ki s így az ország főpapjai sorába emelte, hangoztatva, hogy a pápa Pázmányt a Jézus-Társaság kötelezettségeitől fölmentette. A jezsuita rendből való kilépésének oka valószínűleg az volt, hogy ne egyenest a rendből neveztessek ki túróci préposttá, majd rövidesen esztergomi érsekké, mert a protestáns rendek különösen felháborodtak volna, ha egy aktív jezsuita foglalta volna el az érseki széket. (L. Hanuy F. jegyzeteit I. 773–777.) Másrészt a jezsuita rend elvszerűen örködött azon, hogy tagjai ne emelkedjenek magas egyházi méltóságokra.

Pázmányt fokozott önérzete, méltóságának öntudata sokszor összeütközésbe hajtja az ország nagyjával. Tiltakozik a királynál az ellen, hogy Thurzó Szaniszló nádor a primásnak a felszólalásban való elsőségét az ország és megyegyűlésen kétségbevonja. (I. 399.) Azonnal lemond a királyi tanácsban viselt consiliariusi tiszteréről, amikor egyszer Esterházy nádor a hozzá tanácsülésre menő Pázmányt egy éppen nála lévő török miatt rögtön nem fogadja, hanem az előszobában szolgák és alantas törökök között várakoztatja. Pázmány megsértődve távozik s a királynál panaszt emel. (I. 643.) Külön emlékiratot szerkeszt az esztergomi érseknek egyházi és világi kiváltságairól és jogairól, amikor észreveszi, hogy Esterházy nádor ezeket nem veszi figyelembe. Méltóságának és jogainak önérzetes tudatában állapítja meg, hogy az esztergomi érsek nemcsak metropolita, hanem az ország primása, aki a királyt koronázza; az ország hercegeit s nagyjait megelőzi; nyilvános gyűléseken jobbról az első helyen ül; a magyar királyok adoptív atyja, ezért nem Reverendissimus Pater, hanem Dominus; Zsigmond császár és király óta a római szent birodalom hercege, ezért a *Celsitudo* cím illeti meg; a legfőbb kancellár, aki az aranybullát és a kettős pecsétet őrzi. Ezeknek a jogoknak sértetlenül való megőrzésére esküje kötelezi. (II. 526.)

Pázmány önérzetét különösen növeli császári követi megbízatása Rómába. A barokk kor pompakedvelése és hatalmi érzése fogja el, amikor 1632. március 28-án Róma város első kapujától fényes menettel vonul be az örök városba, majd két nap múlva a Porta populi-tól lóháton ülő bíbornokoktól kísérve közeledik a pápai palotához, ahol az ünnepélyes bíbornoki kalapot veszi át. Önérzete azonban csakhamar súlyos sebet kap, úgy hogy a pápával is szembe kell szállnia: a pápa megtagadja tőle a követi címet, bár *de facto* nem gátolja meg a követi tisztség gyakorlásában. De miért támaszt a pápa nehézséget a követi cím miatt, amikor a követi működést tényleg megengedi a bíbornoknak? Pázmány előbb Barberini bíboros, majd maga a pápa előtt szóval és írásban kifejti, hogy a császár követségi megbízása nem összeférhetetlen a bíbornoki méltósággal. Miért vetik fel éppen most ezt a gyűlöletes kérdést, amikor ezzel Magyarország primását önérzetében sértik s a nagy világ előtt megszégyenítik? Tiltakozik az ellen, hogy tőle a császári követ címe megtagadtassék, magát továbbra is annak fogja tekinteni, míg császári ura másképp nem intézkedik. Erről valamennyi bíbornokot levélben értesíti. (II. 268., 273., 307.) Jó ideig tárgyal a pápával és titkárával a császárnak adandó segítségről, a katolikus fejedelmek ligájáról, de amikor többszörös tárgyalás után éles esze észreveszi, hogy sikerre nincs kilátás, még a nyári hőség előtt kellemetlen benyomással elhagyja Rómát. A magyar kardinális fényes tehetsége sem tudta a francia kardinálisnak, Richelieu-nek befolyását a pápai udvarban ellensúlyozni.

Mihelyt a király 1616 augusztusában elhatározza, hogy Pázmányt érsekké nevezi ki, a bécsi udvari kamara Pázmánytól az érseki javadalmak rovására engedményeket kér. Pázmány méltóságának tudatában megsértve érzi magát, tárgyalásba nem bocsátkozik, mert – mint írja – a simónia bűne nélkül az érsekség elnyerése előtt ilyesmire nézve nem szabad egyezkednie. S mekkora méltósággal viseli pár év múlva, amikor Bethlen Pozsonnyal együtt egész Felső-Magyarországot elfoglalja, a magát Bécsben szerényen megvonó Pázmány a rá tornyosuló anyagi bajokat! „Én egy talpalatnyi földet, egy pénz jövedelmet szeptembertől fogva nem bírok, – írja Bécsből Thurzó Szaniszlónak 1620 márciusában – itt vagyok egynéhány püspökkel együtt; soha bizony, miolta itt vagyunk, senkinek közülünk egy falat kenyeret

(nem hogy egyebet) senki sem adott, mindenömöt odavesztöttem.” (I. 226.) De azért nem esik kétségbe, marad az, aki: a most csak szellemi hatalmára szorítkozó önérzetes Pázmány.

Mint érsek semmiféle jogát nem engedi veszendőbe. A királyhoz intézett egész sereg levélben érvényesíti a pisetum-jövedelemmel jutalmazott pénzverés-ellenőrző jogát. Hányszor küld a királynak újveretű körmöci pénzeket annak kézzelfogható bizonyosságára, hogy mily hanyagul verik a pénzeket. Arra kéri a királyt, utasítsa a körmöci kamarát, hogy a régebbi pénzek mintájára szabályos és egyenlő formájú pénzek veretessenek. (I. 498.) Ha a kamara ezt a kérést továbbra sem teljesíti, Pázmány azzal fenyegetődzik, hogy ősi jogánál fogva jelentést tesz az országgyűlésnek. (I. 658.) Amikor a kir. kamara újabb anyagi terhet akar róni az érsekségre, kemény szavakkal védi meg Pázmány egyháza jogait. „Kész vagyok – írja a királynak (I. 536) – inkább életemet és állásomat feláldozni, mintsem kötelességemet megszegve, megengedni, hogy elődeim öröksége, a szent királyok adománya akár kicsinyben, akár nagyban barmiként megcsonkíttassék.”

A maga jószágaiban ugyancsak rendet tart, mint jó, gondos gazda: nemcsak a szellemi, hanem a gazdasági értékek iránt is nagy a fogékonysága. Sajátkezű írásokban irányítja gazdatisztjeit a gazdaság legapróbb részleteiben. „Az Nona és Decima beszédésére – utasítja érsekújvári gazdatisztjét (I. 286.) – szorgalmatos gondja legyen. Minden faluból az bíró és egy eskütt jelen legyen az bárányok, kepek, méhek, bor számoláskor, ők is rovást tartsanak mindenekről... Gondja legyen jó idején, hogy a hol az jószágban hordót és abroncsot csinálnak, annyi hordó készíttessék, mennyi szükséges.” Pontokba foglalt utasításokat ad, majdnem egész szabályzatot, az érseki udvar prefektusának a cselédségre s házirendre nézve. Ezekből a rendszerető, pontos és szigorú gazda képe domborodik elénk. A személyzet létszámcsoökkentése nem a mi korunk találmánya: Pázmány már megköveteli udvari prefektusától, hogy „superfluas personae ne szenvedjen, hogy senki se tartson az udvarban lézengő inasokat.” Az egyházfejedelem állásához mérten a külsőségekre is sokat ad: „Mind úton, mind otthon legalább két drabant álljon az külső ajtómnál. Ebédkor is az csatlósok és egyéb drabantok közül is legyenek mindenkor négyen vagy többen is az ebédház ajtajánál és vigyázzanak, hogy az ezüst marhában kár ne essék. És idegent kérdésen be ne botsássanak, hanem várakoztassák, míg praefectusnak vagy komorniknak hirt nem adnak.” Még az asztali kiszolgálás rendjét is tüzetesen szabályozza: „Az étkefogók, mikor az első fogást leteszik, alá ne menjenek, hanem az asztalnak másod vagy harmadmagával menjen alá, adassa az étket, és mikor feladják, úgy küldjön az több étkefogókért, hogy az asztal környül legyenek az többi, az kik szolgáljanak. Az pohárszékhez senki ne ártsa magát, és az pohárnok hire nélkül se unciát, se pohárt ne merjen elvenni, se más embernek az pohárszékről gazdálkodni. Az drabantok vigyázzanak, hogy a kőfalt, garádicsot, oszlopokat szövétnekekkel meg ne rútsák az inasok.” (I. 304.)

Nemcsak utasításokat ad gazdatisztjeinek, hanem maga is dolgozgat kertjében. A halála előtti évben első őszi gyümölcstermeléséből őszi barackokat küld Dietrichstein olmüci püspöknek. Büszkén írja neki, hogy a fát, amelyen a barackok termettek, ő maga oltotta be török területről szerzett ágakkal (*arbor, quae fructificavit, mea manu consorta est*), úgy hogy ebből a gyümölcsből most már az érseki kertben sok terem. Írásainak hasonlataiból, természeti leírásaiból kitűnik, hogy szereti a természetet, állatokat, főképp a madarakat. „Hallám, – írja Dallos győri püspöknek – hogy oda kegyelmelek felé ilyen korban könnyen szerit tehetik az darvaknak, kérem kegyelmedet, szereztessen énnekem egynéhányat az posoni házamhoz, igen jó néven veszem kegyelmedtől.” (I. 631.)

VIII. Pázmány mint az *akarat hőse*. Bátorsága, koncentrálttsága és szívóssága. Szervező talentuma. Vulkanikus magyar lelki alkata s önuralma.

Az értékek, eszmények, célok csak értelmi indítékok, sápadt képzetek maradnak, ha nincs akarat és cselekvés, mely a valóságba híven és állhatatosan, minden akadállyal szembeszállva átültesse őket. Az igazi személyiség értéktudata egyben feltétlen kötelességtudat, amelynek természetes eszköze az erős és szívós akarat. Pázmány rendkívüli tehetségű egyház- és államférfi volt, akinek személyiségében az eszménynek: a katolicizmus és a magyarság megújulásának értéktartalma egybeesett egész lényének akaratirányával. Az értelem világos okoskodása és átlátása benne erős érzelmekkel: vallásos és hazafias érzéssel, szeretettel és gyűlölettel, önérzettel és becsvágygal, fokozott jog- és kötelességérzéssel párosult. De robusztus lényében a lelki primátus mégis az akaraté, amelynek hatalmas ütőereje és tántoríthatatlan, a célok irányában egyenest feszülő szívós energiája minden elébe tornyosuló akadályt legyőz. Mint minden nagyszabású alkotó államférfi, Pázmány is akaratzseni. Nem egyoldalúan elvont elmejárású *homo contemplativus*, bár befelé élő egyházi ember s a skolasztika finom, megkülönböztetéseibe merülő filozófia-professzor is, hanem *homo activus*, akinek veleszületett, folyton tevékenységre ágaskodó szelleme a kérdések megoldásában villámszerűen a legközvetlenebb és leggyorsabb utat választja: a cselekvést. Alkotó génusz, aki áttüzesedve eszményeitől, ezek szolgálatában folyton cselekvésre törekszik, maradandó alkotásokban éli ki magát. Egész ember volt s nem gyenge törtember: tudta, mit akar s egészen akarta, amit akart.

Pázmány akaraterejének mértéke azoknak az akadályoknak nagysága, amelyeket le kellett győznie:

1. a protestantizmus politikai ereje,
2. a katolicizmusnak parlagszerű állapota,
3. a jezsuitákkal szemben tanúsított állandó ellenszenv,
4. a papság hiánya,
5. az örökös háborús bizonytalanság,
6. a művelődésben való teljes elmaradottság,
7. alkalmas segítőtársak nélkülözése.

De Pázmányt az akadályok nem rettentik vissza, sőt emelik: akkor van igazán elemében, ha nehézségek tornyosulnak elé s rajtuk próbálhatja ki energiáját. Megvolt benne az akarat hőseinek *bátorsága*, mely nem riad vissza semmiféle személyi vagy tárgyi ellenállástól: tanúság rá rettenthetetlen hitvitázó harca, amelyben magát az ellenfél legélesebb támadásainak tette ki, később sok-sok politikai küzdelme. De megvolt benne az akaratzseninek másik jegye is: egész lényét, minden lelki erejét akarata tárgyára tudta *koncentrálni* s nem engedte figyelmét egyébre terelni. Céljaira abszolút módon szegződött rá, a lényében rejlő energia egészen a céljaihoz mért cselekvésekben oldódott fel. Ha végigpillantunk művelődéspolitikai alkotásain a Pázmáneumtól kezdve a kollégiumokon és konviktusokon keresztül egészen az egyetem alapításáig: a szívós, végső célra egységesen összpontosított akarat kitartásának és egyenletes visszatérésének remek pszichológiai látványa tárul elénk. Alkotásainak titka nem az akaratnak explozív ütőere, szenvedélyes fellobbanásból bátran neki vágó aktusa, hanem szívós, rendszeres kitartása, mely a cselekvések hosszú, de egyirányú tervszerű sorozatában nyilvánul: kitűzött céljától a történeti feltételek ereje egy-egy időre eltolhatta, de ő mindig állhatatosan visszatért hozzá. Rendszeres gondolkodásmódja és szívós akarata egymás erejét kölcsönösen erősítették, sőt akkumulálták: erőtől duzzadó lelki alkatában a szellemi elevenségnek és a hajthatatlan

akaratnak maximuma lakozott. Örökös feszültségben és tevékenységben élt. Munkabírása egyenest csodálatba ejtő: kora magyarságának valóságos szellemi *perpetuum mobile*-ja, volt. Tanúság rá hihetetlenül kiterjedt levelezése.

Pázmány egyházi és politikai reformatori sikereinek főkulcsát abban pillanthatjuk meg, hogy *szervező talentum* volt. Mi ennek a titka? A következetes és átfogó módon való gondolkodás és ehhez mért szívós cselekvés. A szervező munkát elsősorban az akarat motora hajtja: Pázmány a katolikus életnek és a magyar művelődésnek klasszikus szervezője, mert reális célokat következetesen tudott kitűzni s hozzájuk az eszközöket hihetetlen szívóssággal megszerezni. Szervező képességének nyitja akaratszívósságán kívül az a tehetsége is, hogy embereit éles szemmel tudta kiválasztani, az irányelveket eléjük szabni s őket a magáéhoz hasonló, vele egészen összhangban lévő akaratra sugalmazni. Ennek pedig tágas útja volt az ő szellemétől megtöltött iskolázás: művelődéspolitikai alkotásai Pázmány szellemének sugalmazó műhelyei és további folytatói. Az sem véletlen, hogy szervező munkáját az ő szellemében oly kiváló közvetlen utódok folytatták, mint Lósy és Lippay: tanítványai voltak az igazgatásban és a politikában. Még Pázmány teszi meg Széchenyi Györgyöt, a pázmánitát esztergomi kanonokká, aki a század végén nemcsak a prímási székben méltó utódja Pázmánynak, hanem a szervezésben és bőkezűségben is hű tanítványa.

Pázmány eredeti lelki alkata a vérmes magyarnak vulkanikus vérmérséklete: *natura cholericus*, mint ahogyan 1600-ban jezsuita elöljárójának jellemlapja megállapítja. Hatalmas és fokozatos lelki munkájába kerülhetett, míg magát megfékezni, hevességét mérsékelni tudta. Ezt mindenesetre a Jézus-társaság fegyelmének köszönhetette. Loyolai Szent Ignácnak, az akarat legnagyobb héroszának *exercitia spiritualia*-ja, a legkitűnőbb iskola volt a heves fiatal jezsuita akaratának rendszeres és állhatatos nevelése számára. Ez segítette Pázmányt ahhoz, hogy korlátlanul kiömlő egyéniségét értékektől vezetett személyiséggé munkálja ki, ösztönös vágyait és viselkedésmódját a magasabb vallási és erkölcsi értékek értelmében céltudatosan fékezze és átformálja. Bár életének későbbi szakaszában is föllobbant a hatalmi embertípust képviselő ősmagyar vad természete, de a kellő pillanatban mégis korlátok közé tudta szorítani: a maga egészében az ész souverainitását uraló, racionális akaraterőnek hőse.

Ahogyan Pázmány maga a tervszerű, szilárd és szívós akarat embere, ugyanezt követeli meg másoktól is. Sokszor panaszkodik a szeszélyes, csélcsap, dibdáb, habozó, megbízhatatlan emberek ellen, akiket prédikációiban nem győz kigúnyolni és korholni. Ebben még a királynál sem áll meg. Esterházy nádorhoz írt egyik levelében (II. 146.) keserűen hánynya föl, hogy a király határozatlan. Vezérlő akarat nélkül pedig nem lehet az ország ügyét jól intézni: „Őfelsége mindent in suspenso hagy. És ha az órában vagy a malomban az első kerék nem forog, úgy keveset foroghatnak a több kerekek.”

IX. Pázmány életbölcssége: történeti érzéke és konzervatizmusa; előrelátása és tudatos jövőformálása; óvatossága és tervszerűsége. Politikai pszichológiája. Fölényes magasságból nézi az emberi gyarlóságokat. Az életkorok tipikus lelki szerkezetét jól ismeri: a fiatalság barátja s az öregek oltalmazója. Humora.

Az akaratnak és önfékezésnek akkora mesterében, mint Pázmányban, aki az élet küzdelmeiben oly sokat forgolódott s nemcsak a mások, hanem a maga lelkének is éber gondozója volt, mely *életbölcsség* érlelődött ki és halmozódott fel. Magától is, másoktól is sokszor kérdezte: *tu quis es?* ki vagy te? (Advent III. vasárnap II. prédikáció). A keresztény valláserkölcsei magáraeszméltetésnek oly finom sugalmazású kalauzát, mint amilyen a *Krisztus követése*, Pázmány még fiatal korában nemcsak átélte, hanem nagyszerű magyarsággal nemzetének nyelvére át is ültette, hogy vele honfitársait a keresztény életbölcsségre ihlesse.

Az életbölcsséget, amely személyiségének egyik kiemelkedő vonása, az emberekkel való társas érintkezésben és kormányzásukban nemcsak nagy hatással gyakorolta, hanem „A keresztyéni prudentia, okosság miben áll” c. prédikációjában (Összes művei. VII köt. II. rész 278. sk. lk.) elméleti reflexió tárgyává is avatta. Mert a bölcsség, vagy okosság az életben az első sarkalatos erény, „mely, mint kormány a hajót, vezető a vakot, útmutató kalauz a jövőjárót, hadnagy az alattvalókat, vezérli és igazgattya a többi jóságokat (= erényeket). Célt és határt mutat, melyre igazítsuk dolgainkat; mi végre fordítsuk igyekezetünket. Eleit, útöllyát minden dolgoknak megfontolván, üdőt, helyt, módot, mértéket szab minden jóságos cselekedetekben. Ez mértékli a bátorságot, hogy vakmerőség ne légyen; az alázatosságot, hogy maga-hagyott félelemre ne jusson; az igazságot, hogy kegyetlenségre ne forduljon; az irgalmasságot, hogy lágyságra ne olvadgyon.”

Az életbölcsség vagy okosság jegyeit Pázmány Szent Ágoston és Aquinói Szent Tamás nyomán három normában állapítja meg. Az első: a *memoria praeteritorum*, „a lett és múlt dolgok emlékezése, mert azok fontolása szemessé teszi az embert a jelenvalókra.” Pázmány, a történetfilozófus, jól látja, hogy az életbölcsség egyik leglényegesebb eleme a történeti kultúra: aki a múltat ismeri, az a jelent tárgyilagosan szemléli és értékeli. A múlt ismerete nélkül könnyen támad bennünk az a balítélet, hogy egyedül csak az lehetséges, ami most van s csakis úgy, ahogyan van. Aki azonban a múltba mélyed, az előtt felsorakozik az emberi életformák szinte határtalan sokfélesége, a történeti életnek lehető helyzetekben gazdag változatossága; az egyszersmind látja az emberi életformák folytonos visszatérését és azonosságát az idők folyamában. „Mert igaz a Bölcs mondása, – idézi Pázmány a Szentírás történetbölcselelőjének, a Prédikátornak könyvét – hogy a mi volt, az léssen ennek utánna, és nincs oly új történet, mely azelőtt nem lett volna. Azért az igaz okosság kívánnya, hogy ne magunk kárán, hanem másokon tanuljunk.”

Az életbölcsség második követelménye: „*providentia et cautela*, előrenézés, mert a jövőendő veszedelmek távoztatásában és reménylett jók megszerzésében áll nagy részre az okos gondviselés.” A harmadik követelmény: „a *circumspectio*, a jelenvaló cselekedetekben mindenfelé tekintés, mert az okos embernek szemesnek kell lenni, hogy színes tettetéssel meg ne csalassék ... Ne hirtelenkedgyünk cselekedetünkben, hanem lelki szemünkkel és gondolatunkkal jól megkiméllyük, körül-álló dolgaival egyetemben, a mit akarunk mivelní és úgy kezgyünk akármíhez, ha látjuk, hogy eggyez a tekilltetesség regulájával.” Magának Pázmánynak életbölcssége a gyakorlatban e három követelmény fölénys megvalósulása. Egész működését az egészséges hisztorizmus hatja át: egyháza és nemzete múltjának ismerete alapján szerkeszti meg a jövő eszményeit. Történeti érzékének helyes mértéke

jövőtformáló lendületét nem gátolja, sőt éppen segíti. A múltból való tudat és az aktív alkotó erő Pázmány működésében mindig egyensúlyban van: történeti konzervatizmusának és új eszmékre való törekvésének helyes aránya a szerves fejlődés maradandó irányát biztosította. A fejlődésnek tudatossága világosan lakozott fényes elméjében: a providentia, mint az okosság második kelléke, a folytonos előrelátás Pázmány sikereinek fő biztosítója volt.

De a circumspectio, az életbölcsség harmadik normája is termékeny talajra talál Pázmány okos lelkében. Mint államférfi, fokozott energiája és nyers őszintesége mellett, a körülmények gondos mérlegelése alapján mindig tisztában van azzal a határral, ameddig eszményeinek megvalósítása érdekében a politika küzdőterén elmehet a siker kockáztatása nélkül. A hűrt a protestánsokkal is mindig csak addig feszíti, amíg világos és tiszta hangot ad, a nélkül, hogy elpattanna. Tanúság rá Bethlennel és Rákóczival való levelezése. Mennyi feltétel figyelembe vételét, mennyi tárgyi és személyi körülmény mérlegelését követeli meg tőle a békének barátságos módon vagy fenyegetés útján való biztosítása!

A II. Mátyás királyhoz írt egyik levele (1618. február) valóságos kis politikai pszichológia: milyen lelki tulajdonságokkal legyenek felruházva azok a politikusok, akiket II. Mátyás mint királyi biztosokat az országgyűlésre küld? Ne fegyvercsörtetéssel, hanem szelíd modorban, nyájas szavakkal tárgyaljanak. Nem szabad a rendeket elkészeríteniök, hanem éppen háborgó lelküket lecsendesíteniök; nem szabad velük szemben fenyegetődniök s bennük félelmet kelteniök, hanem éppen a császári kegy nyájasságával kell őket megnyerniök, gyökeresen kitépve lelkükből a bizalmatlanságot. Csakis olyanokat szabad öfelsége személye képviselésében biztosokul küldeni, akik a magyar törvényekben jártasak, jogi tárgyalásokban már résztvettek s az ellenzék kívánságait jól ismerik. (I. 145.)

Bármily szigorú hitvitázó is, életbölcssége a gondolkodás bizonyos fokú szabadságát nemes liberalizmussal megengedi. Amidőn Balásfy boszniai püspök és Káldi Márton jezsuita atya között éles viszály tör ki az írás útján végezhető gyónásról, a vitázásban ugyancsak forróvérű Pázmány Káldyhoz írt levelében szelíd és megértő hangot üt meg: „A vita tüze és heve néha elveszi az emberek esztét és gyakran eretnekséget emlegetnek ott, ahol semmi eretnekség sincsen”. (I. 143.)

Pázmány mély életbölcsségének jele az is, hogy milyen magas őrtoronyból tudja nézni az emberek apró-cseprő kellemetlenkedéseit, kőszá híreit, rágalmait, pletykáit, túsúzásait, amelyekben pedig neki mozgalmas egyházi és politikai életében ugyancsak része volt. Följük tud emelkedni: nem sokat hederít rájuk. Mintha csak ma írná klasszikus sorait az államférfiakat érő szitkokról és rágalmakról: „A nagy hegyeket és a magas tornyokat lehetetlen, hogy szelek ne ériék; a felső helyen ülő gondviselők ellen lehetetlen, hogy sok szók és zúgolódások ne támadgyanak. Aki ezeken megindul, aki minden szót haragra méltónak ítél, magának sem lehet nyugodalma, egyebeket sem tarthat békességben. Mint az atya apró gyermekeinek esztelen kiáltozásait vagy hagymázos szitkozódásait, úgy hallja és füle mellől bocsássa a fejedelmi ember a rágalmazó szókat”. Maga Pázmány így cselekszik. Thurzó György nádornak, mikor ez pletykák alapján szemrehányásokat tesz neki, fölényesen válaszol: „Aki forgott ez világban és tudja, quantum est in rebus inane, neveti efféle dolgokat, és én is bizony nevetem. De azt szégyenlem, mikor az idegenek nemzetségünket nevetik, hogy efféle gaz híreknek, mint valami derekas dolgoknak helyt ad”. (I. 60.) Bethlen Gábort is inti, ne higgyen könnyen a rágalmazó szónak: „Felséged okos fejedelem lévén, meggondolhatja, hogy ily nagyon elterjedt tartományokban nehéz mindenkinek kezét és nyelvét kötve tartani. Nem is gondol az orosz lány az ebugatással. Sőt a nagy fejedelmek soha nagy szólás nélkül nem lehetnek” (I. 333.). Rákóczi Györgyöt is figyelmezteti, ne üljön föl mindjárt az intrikáknak és hamis besúgásoknak: „Hogy az emberek sokat szólnak, és pro suo affectu, ki egyet, ki mást kíván, nem csuda, mert az úgy volt, és úgy leszen világ végéig, mert lehetetlen, hogy az ember bedugja szájokat, vagy akaratokat pórázra fogja az embereknek, hanem elég, si nocere non possunt”. (II. 660.)

Életbölcssége mindig eleve számol az emberek ösztönös önzésével, rosszakaratával, ártó szándékával: ezért lelke mélyén ritkán háborodik fel ellenük. Bántja, hogy a Győrben felállítandó jezsuita kollégium ellen a győri káptalan fondorkodik, de aztán megnyugszik az emberi természetben, melynek fonákságát jó bánásmóddal akarja helyreütni. „Az ördögnek nagy mestersége ez, – írja Dallos Miklós győri püspöknek – hogy az egyházi emberektől kell impedimentomának lenni az religio promotiójának. De nem kell ebbe egy csöppnyére is megütközni, hanem csak az ember módjával indítsa az dolgot, ugyan progrediálni kell”. (I. 630.)

Nem esik ínyére Pázmánynak a társadalmi-politikai életnek már akkor fejét felütő nagy kórsága: a protekció. Maga az érsek is sokszor ajánl különféle állásokra egyeseket a királynál és másoknál, de mindig előbb alaposan szemügyre veszi közvetve vagy közvetlenül hozzájutott pártfogoltjait, hogy jó tulajdonságaikat igazolhassa a megfelelő helyen. A püspöki kinevezéseknél kérve kéri a királyt, hogy „zsaroló ajánlatoknak ne engedjen helyt”. (I. 338.)

Életbölcssége szereti figyelembe venni az életkorok tipikus lelki szerkezetét, hogy az ifjaknak megbocsásson, az öregek gyengeségeit pedig elnézze. Ő, aki annyit foglalkozott az ifjúság nevelésével, jól ismeri az ifjúkor erjedő-forrongó lelkét: kíméletlen vakmerőségét, nagyralátását, dagadó önérzetét és becsvágyát, melyet az élet tapasztalatai még nem fékeztek óvatossá, fölfelé törő lelki dinamikáját, mely sérti az öregek nyugalmát. A Pázmáneum kormányzója erősen panaszkodik a pázmániták részéről tapasztalt kellemetlenségek miatt. „A világ ügyei – így nyugtatja meg Pázmány – bajok nélkül nem vihetők, különösen, ha az ifjúsággal van dolgunk. De még sem illik emiatt mindjárt kétségbeesni: sokkal jobb megnyugodnunk. Mert amint a betegeket, akkép kell az ifjakat gyógyítani”. (II. 425.) Rákóczi Györgyöt inti, hogy ne vegye komolyan a fiatal kassai kapitány hetykeségét: „Kegyelmedet is kérem, távoztasson minden offensiókat, és ha szinte az ifjúságnak állapotjából valamit olyat cselekednék Homonnay uram, ne tulajdonítsa kegyelmed gonosz akaratnak, hanem ifjúságnak”. (II. 714.) Pázmány okossága már tisztában van azzal, hogy az ifjak nevelését individualizálni kell: hajlamaikat kötelesek vagyunk figyelembe venni, hogy a bennük szunnyadó sajátos erőik kibontakozhassanak. Amikor látja, hogy a serdülő Zrínyi Miklós „ifjú egészségét veszti s rút színbe vagy” a sok tanulástól, azt ajánlja a kancellár útján a királynak, hogy „ha examinálná és áltáljába (a Zrínyi-fiú) mondaná, hogy nem akar tanulni, nem kellene erőltetni”. „De lehetetlen, – írja Pázmány az ifjú iránt való jóindulattal – hogy tanuljon. Én a philosophiát nem az ő fejének valónak ismerem. És ha tanulni kellene is, jobb volna a rhetoricába lenni”. (II. 513.) Pázmány éles szeme észreveszi, hogy tizennégy éves korban a filozófia még túlságosan súlyos tanulmány az ifjú számára, ha tehetséges is. Pázmány a pubescens Zrínyi fejét féltette a filozófiától: a költő és hadvezér később mégis a nemzet nagy történet- és államfilozófusává emelkedett, aki méltó módon folytatta Pázmánynak a nemzetet önismeretre rázó etikáját.

Pázmány szeme élesen látja az öregkor tipikus lelki vonásait is, melyeket élte alkonyán jómagán, a „vénenberen” is megfigyel: a szenvedély helyébe az értelem nyugodt fontolása lép, a test gyengülésével a lélek is veszít támadó erejéből, a fiatalság plasztikus és terveket kovácsoló képzeletét felváltja a sok élettapasztalat fogalmi csapadéka, az absztrakció és kritika, az inkább már elemző, mint teremtető gondolkodás, a nem impresszionista, hanem elvszerűen látó, filozofáló életstílus. Magát túlkorán öregnek gondolja. Korán hitte, hogy befejeződött már a biográfiája s megkezdődött a nekrológiája. Éveit valóban dupla számokkal számíthatta, mert éjt-napot egybevetve dolgozott. Tíz évvel halála előtt, ötvenhat éves korában, a bécsi nunciushoz írt levelében már egészen megtört öregembernek mondja magát (aetate jam et laboribus fractus), akinek vége nem messze van. (I. 628.) Ugyanekkor a király előtt is úgy emlegeti öregségét, mint akinek már alig van valami az életből hátra. (I. 643.) Bethlen Gáborhoz intézett leveleiben is többször utal élte fogytára: „Remélem, hogy az Úr Isten megelégedik immár az én zárandokságommal, és hamar haza szólít, kiért örökké áldott

legyen az ő szent neve.” (1629. ápril. 3.). Gyakran kedves önhumorról emlékszik meg öreges betegeskedéséről: „Még szinte oly praesumptuosus nem vagyok, – írja Dallos győri püspöknek – hogy a kegyelmetek köszvényes compániájában méltónak állítsam magamat, de nagy dolog azért, ha vagy öcsé vagy bácsa nem volt az kegyelmetek vendégének”. (I. 631.) A humor iránt való nagyszerű érzéke még halála előtt pár nappal is kitör, amikor gr. Pálffy Pál feleségét levelének utóiratában arra kéri, „hogy ő kegyelme csináltassa meg nekem egy apotékában ezt az egynéhány pillulát és küldje alá: Recipe pillulas tres, pro sene 68 annorum, ut viginti annis junior fiat (végy három pillulát egy 68 éves aggastyánnak, hogy húsz évvel megfiatalodjék.) Valamit kíván a patikáros, megfizetem”. (II. 756.)

Élete hasonló volt a szibilla-könyvekhez: minél kevesebb maradt belőle, annál drágább lett; számunkra legdicsőbb alkotását, az egyetemet, halála előtt nem sokkal alapította. Teremtő ereje a korral nem csökkent, hanem még csak növekedett.

X. Pázmány és Richelieu: egyetem és akadémia. Pázmány és Bossuet. Pázmány történeti személyisége és jelentősége.

A magyar szellem őseréje és nagysága szinte sűrítve jelentkezett Pázmányban faja hibáinak viszonylag legkisebb keverékével. Nagy ember volt, mert több ember lakozott benned

1. lángoló hevű pap,
2. bölcs államférfi,
3. alkotó szellemű művelődéspolitikus,
4. minden téren szervező talentum,
5. lélekformáló szónok,
6. élesesű filozófus,
7. ösztönös nyelvművész.

Műveiből szellemének hol rengő lépteit, hol könnyed szárnyalását érezzük. Szelleme nagy hullámokat vetett korában s ezek máig élő alkotásain keresztül belezajlanak jelenünk folyamába is. Mint minden igazi nagy államférfiú, Pázmány is két korszakban élt: a maga korában, amelynek mint jelennek szörnyű elmaradottságát fájó szívvel szemlélte; s az utódok korában, mint jövőben, amelynek helyes és kívánatos körvonalait előre megszerkesztette s ezekhez, mint eszményhez, iparkodott a fejlődés útját előkészíteni.

Pázmány történeti jelentősége akkor szökik főképp szemünkbe, ha a magyar kultúrának a mohácsi vész utáni lassú kibontakozását vesszük gondolóra. A törökkel és némettel vívott örökös önvédelmi harc s ennek következtében ránk sújtó nyomorúság közepett természetes, hogy bármilyen kulturális fogékonyság lakozott is a magyarságban, a középkorhoz és a renaissance-hoz képest, amikor műveltsége Nyugattal egészen *pari passu* haladt, most századokkal elmaradt mögötte. Amikor nálunk az irodalom még csak hitvitázásban és bibliafordításban merül ki a XVI. század utolsó éveiben, akkor már Londonban Shakespeare-t játsszák, az olasz opera megindult, Tasso már meg is halt. Amikor Pázmány az ország romlásának okairól 1603-ban egy protestáns prédikátorral hevesen vitatkozik, Galilei már megkezdte a páduai egyetemen a modern fizika alapvetését s a holland Keletindiai Társaság már megindítja Nyugat-Európa meggazdagodását. Káldi György még bibliafordítását csiszolja, amikor az újkori gondolkodás nagy angol kezdeményezőjét, verulami Bacont, már temetik (1626). Mi még zsoltárfordításoknál és egyházi énekeskönyveknél tartunk (Szenci Molnár Albert, Geleji Katona István), amikor Corneille *Cid*-jét már előadják, Calderon drámái nagy sikereket aratnak, Lope de Vega s Opitz Márton haldoklik. A XVII. század közepén a mi Apáczai Cseri Jánosunk naivan filozofál, Descartes-ot jól-rosszul kivonatolja s száraz lexikont ró össze, ugyanakkor Pascal már ragyogó stílusban támadja az emberi megismerés gyengeségeit. Amikor ezidőtájt Zrínyink komoran kesereg az ország siralmas állapotán s a török kiverésén töri a fejét, Párizsban már virágzani kezdenek az emberi lét és társadalom értékéről derűsen csevegő irodalmi szalonok, Bossuet javában dörgi klasszikus nyelvű szónoklatait, Boileau esztetizál, Rochefoucaud már elegánsan szövö életfilozófiáját. Nálunk Gyöngyösi még lapos eposzokat szerkesztget, amikor Molière dicsősége tetőpontján áll. Mi Budát ostromoljuk s az ország másfélszázad óta török rabigában sínylődő fővárosát vívjuk vissza, amikor Bayle már tudományos folyóiratot indít meg, Leibniz, Locke és Newton a tudományt és a világfelfogást új utakra tereli. A magyar Csíksomlyón még misztérium-drámákat írnak, amikor Voltaire filozofáló drámái megjelennek. Faludi Ferenc a nemes és udvari ember modoráról elmélkedik, amikor már Montesquieu *A törvények szellemével* megrázza Európa rendi alkotmányait. A magyar nemes retorikai műveltsége még egyoldalúan Cicerón táplálkozik, amikor Winckelmann *Az ókori művészetek történetével* az antik világ értékelésében forradalmat csinál. Kazinczy még csak fejlődésében elmaradt nyelvünket

csiszolgatja, amikor a németeknél Goethe és Schiller fejlődésük tetőpontján áll. A magyar filozófia latin nyelven még a Wolff-féle rendszer zsargonjában dadog, amikor Kant kritikái már sorban megjelentek. (L. *Kultúra és nemzet* c. munkámat.)

A magyar művelődés e lassú, de mégis haladó fejlődésének igen jelentékeny kovásza volt Pázmány egyeteme s egyéb sok iskolája. Abban, hogy mégis emelkedtünk, nem csekély része van az ő alkotásainak.

Előttünk áll e kor két nagy bíborosának szikár alakja: az egyiké a szabadon fejlődő Nyugat fényes gócpontjában, Párizsban, a másiké erre Kelet felé a szegényes városkában, Nagyszombatban. Richelieu a francia hegemoniát akarja megalapítani Európában, Pázmány a töröktől letiport nemzetének létéért kénytelen küzdeni. Richelieu a Habsburg-ház spanyol és német hatalmának meggyengítésére, Pázmány a török majdani kiűzésének reményében a német császár megerősítésére törekszik. Richelieu egy táborba egyesíti a Habsburg-ház valamennyi ellenségét, katolikust és protestánst egyaránt; Pázmány a katolikus hatalmakat akarja nagy ligába tömöríteni, tekintet nélkül arra, hogy Habsburg vagy Bourbon-szint viselnek-e. Richelieu a magyarságot, Bethlen Gábort és Rákóczi Györgyöt bevonja a nagy Habsburg-ellenes szövetségbe, Pázmány a maga nemzetét visszatartani iparkodik minden Habsburg-ellenes szövetkezéstől. Richelieu fondorkodó államférfi, aki semmiféle eszköztől sem riad vissza célja, hazája nagysága érdekében; Pázmány egyenes és őszinte politikus, aki az országlás művészetében is szem előtt tartja az erkölcs törvényeit. Richelieu folyton újabb és újabb háborún, Pázmány a békén, sőt örök békén töri a fejét.

A francia és a magyar bíboros, kiknek diplomáciai küzdelme a pápai udvarban dől el a magyar vereségével, egy pontban azonos szelleműek: a műveltség erejébe vetett hittől áthatott kultúrpolitikában. Párizsban réges-régen virágzik az egyetem, amely a XIII. század elejétől kezdve az európai egyetemek őstípusa. Itt már Richelieu 1635-ben akadémiát alapíthat, hogy ízlést, fegyelmet és irányítást vigyen be a fellendült francia irodalomba, úgy ahogy a francia államszerkezetbe bevitte a kormányzat rendszeres és szilárd formáját. Elsősorban a testületi szervezettség erejével a francia nyelvet akarja kiműveltetni, amely ekkor már a többi európai nyelvnél sokkalta tökéletesebb s mint modern kifejezési eszköz Európa-szerte a latinnak nemzetközi nyomába lép. A franciák ekkor már magas művelődési fokra jutnak, mert senki sem zavarja nyugodt fejlődésüket: nem háborgatja őket sem tatár, sem török. Ha háborúskodnak, többnyire maguk kezdik. A magyarság a középkorban viszonylag békésen fejlődik: neki is van többször egyeteme. A mohácsi vész minden művelődésnek jóidőre véget vet; Pázmánynak egy század múltán elülről kell kezdenie a kultúra útjának építését. Ugyanabban az évben, mikor már Richelieu akadémiát, Pázmány még csak egyetemet alapít. Amannak a francia király oklevele szerint az a célja, hogy „a francia nyelvet képessé tegye az összes tudományok és művészetek tárgyalására”; emennek feladata a tudományoknak, elsősorban a hittudománynak, művelése és tanítása. Minthogy pedig a hittudomány és bölcsészet nyelve, de az egész magyar közélet és közigazgatás is a latin volt, Pázmány még a nemzeti nyelv intézményszerű művelésére nem gondolhatott. Azonban a nemzeti nyelv fejlesztésére egymagában gyakorolt hatása felért egy egész akadémiáéval: kifejező erejével, a magyar nyelv plaszticitásának és formagazdagságának kihasználásával mindmáig utánpótlásra méltó fényes példát adott. A magyar testületi nyelvművelés még kétszáz évig várat magára Széchenyi Akadémiáig.

Alig kerülhető el Pázmány szellemi szerkezetének megvilágítása közben a XVII. század nagy francia szónokával, Bossuet-vel való összehasonlítása, mert Bossuet a francia szónoklat, hittudomány és nyelvművészet történetében hasonló szerepet játszik, mint Pázmány nálunk. Ismét tragikus vonás szökik szemünkbe: nálunk nincs nemzeti király s udvar, amely jelen lenne, mint XIV. Lajos és környezete, a nagy magyar szónok beszédein. Ilyen királyi fejlesztő szuggesztíója és erejét felfokozó indítéka a magyar főpapnak nincsen. Pázmány hallgatósága, amelynek lelki szükségletei megihletik, csak a félművelt nemesség és a

műveletlen nép. Annál nagyobb érdeme, hogy fejedelmi fény hijján is királyi beszédeket mond.

Nagy a különbség Bossuet és Pázmány között: Bossuet ereje a festés, Pázmányé az érvelés; Bossuet költő, Pázmány tanító; az előbbi szintetikus, az utóbbi elemző szónok; Bossuet hatalmas lírai pátozával megindít, Pázmány éles eszével meggyőz; amaz finom művész, emez elmegejlesztő dialektikus; Bossuet szószékétől a hívő mély esztétikai benyomásokkal távozik, Pázmány templomából az önbírálatra való sugalmazással, gondolatfájással megy el; Bossuet retorikája a hallgatót jólesően kielégíti, Pázmány beszéde önmagával való elégedetlenséget ébreszt benne; Bossuet nagy költő, a nélkül, hogy a költői képzelet szabadságával visszaélne, Pázmány nagy logikus, a nélkül, hogy mesterkélt logikai műfogásai volnának.

*

Pázmány írói és teremtő szellemének csúcsa a maga korában a legmagasabbra emelkedett: irodalmi munkáit s maradandó alkotásait szemlélve, ma is a legnagyobb tisztelettel és csodálattal tekintünk fel erre a szellemi heggyomra. Magas hőfokú személyiség volt, kinek szuggesztív értékisugárzása nemcsak környezetét, mint a viaszt megolvasztotta, hanem három századnak történeti *actio in distans*ával ma is a legmélyebben hat nemzetére.

Szent Ágoston szerint, kit Pázmány annyira szeretett idézni, a boldog élet az igazságon érzett öröm: *beata vita est gaudium de veritate*. Pázmány egész életében vallásának és nemzetének igazságát kereste, amelynek abszolút értékéről lelke minden szálával meg volt győződve. Ezért küzdött és alkotott, örült és szenvedett, gondolkodott és akart, szónokolt és cselekedett. Neve joggal történetünk egyik jelentős korszakának fejezetcíme.

Hatalmas személyiségéből ma is termékeny történetformáló energiák sugároznak felénk: az ő fényes példája mutatja meg legjobban, hogyan kell akkor, amikor a nemzet történeti láthatára a legsötétbben beborul, sorsának céltudatos jobbrafordításán csüggedetlenül gondolkodni és önzetlenül cselekedni.